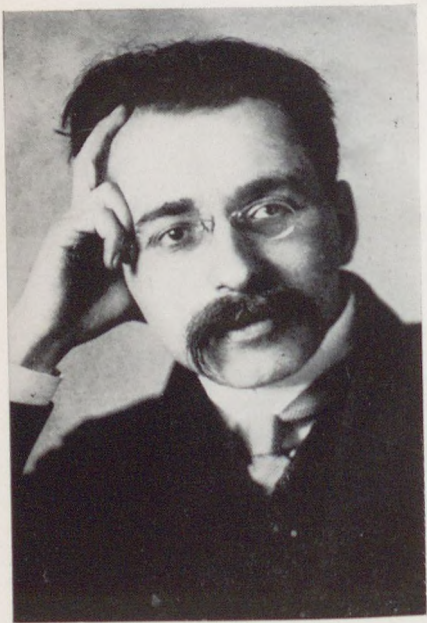


SZABÓ ERVIN



LITVÁN GYÖRGY

SZABÓ ERVIN

ÉLETEK ÉS KOROK

SZERKESZTI: H. BALÁZS ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

LITVÁN GYÖRGY

520702

SZABÓ ERVIN

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST 1974

500217

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtári 403 / 1975

Összkiadás: ISBN 963 05 0433 2

A kötet száma: ISBN 963 05 0446 4

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1974,
Litván György

Printed in Hungary

A TANÍTVÁNY

Ha van szerencsés csillagzat alatt született értelmiségi nemzedék, amely különösen kedvező lehetőségeiből különösen sokat tudott beváltani, akkor az 1870-es években születetteké ilyen. Gyermekek- és ifjúkora nyugodt, „szolid” békeévekben telt. A századvég gyors gazdasági, technikai fejlődése megismerésre és tanulásra sarkallta. Még közvetlen élményként szívhatta magába a XIX. század nagy polgári kultúráját, de a legfogékonyabb korban észlelhette a századfordulón jelentkező új társadalmi és szellemi mozgásokat is, a modern munkásmozgalom és szocializmus világmegváltó reményeket keltő kibon-

takozását. Átmeneti nemzedék volt ez, mégis az első, amelynek kimagasló képviselői megértették a XX. század szükségleteit, s tudományban, művészetben, politikában talán a leghatásosabban formálták a század arculatát.

Magyarországon különösen éles volt a nemzedéki cezúra az 1870 előtt és után születettek között. Az előbbieket — nagyon kevés kivétellel — még a hagyományos, többnyire provinciális gondolkodásmód foglyai voltak és maradtak. Az utóbbiak közül, akik lehetőségek és hatósugár tekintetében nem versenyezhettek ugyan külföldi nagy kortársaikkal, de az új iránti fogékonyság, reménység és elszántság dolgában aligha maradtak el tőlük, hirtelen meglepő számban kerültek ki a modern Magyarország

úttörői. 1875-ben született Károlyi Mihály, Jászi Oszkár és Landler Jenő, 1877-ben Ady Endre és Szabó Ervin, 1879-ben Móricz Zsigmond, Kunfi Zsigmond, Varga Jenő, Szende Pál. Kortársaik között volt Ágoston Péter (1874), Batthyány Ervin (1877), Braun Róbert (1879), Dániel Arnold (1878), Garami Ernő (1876), Ignotus (1869), Kernstok Károly (1873), Lajta Béla (1873), Madzsar József (1876), Osvát Ernő (1877), Somló Bódog (1873), Vámbéry Rusztem (1872). Közvetlenül utánuk, már mintegy az ő sodrukban, a művészeknek és gondolkodóknak egész sora jelentkezett: Bartók és Kodály, Babits és Karinthy, Lukács és Mannheim, Kassák és Uitz, akik azonban már sok tekintetben más, nyugtalanabb szellemiséget képviselnek.

A hazai tehetségek ilyen sűrűsödése éppoly kevésbé véletlen, mint az, hogy a gondolkodás és a társadalom megújításának előharcosai között sok volt a zsidó származású. Az okok közismertek. A liberalizmus által — nem utolsósorban a nemzetiségi tömegek ellen-súlyozása céljából — előmozdított emancipáció hatására a második-harmadik generációs zsidó fiatalság úgy tört ki a gettó-létből, mint tokjából a sokáig leszorított rugó. Legtehetségesebb elemei saját családi és vallási hagyományaikkal is szakítva, nyelveket és ismereteket habzsolva a szabad értelmiségi pályákra tódultak, helyzetüknél fogva könnyedén alkalmazkodtak a folyamatban levő társadalmi átalakuláshoz, vonzódtak a haladó eszmei és művészeti áramlatok-

hoz. Az új zsidó értelmiség nagyobbik része tulajdonképpen elemében érezte magát a gyorsan fejlődő, nagy érvényesülési lehetőségeket kínáló kapitalizmus viszonyai között, inkább csak a félf feudális „burok” szétrepesztésén és eltávolításán fáradozott. Volt azonban egy kisebbség, amely nemcsak felszínesen, nevében és nyelvén, hanem lélekben és kultúrában is asszimilálódott a magyarsághoz, fájdalmasan érezte át nemcsak az ország „ázsiai” elmaradottságát, hanem a kiméletlenül hódító kapitalizmus ellentmondásait is, s a két betegség együttes megszüntetésére tette fel életét, reményeinek és személyes érvényesülésének horgonyát a munkásság, a szocialista mozgalom ügyéhez kapcsolva.

Ennek a típusnak, s e kettős értelem-

ben vett ambíciónak alig van jellegzetesebb megtestesítője, mint Szabó Ervin, aki — mint temetésén barátja és fegyvertársa, Jászi Oszkár mondotta róla — „az Árva megyei kis házból kilépve nyílegyenesen haladt a moszkvai Szovjet Akadémiáig”.

A kis ház az akkori Magyarország legészakibb szögletében, az árvai Magúra tövében fekvő Szlanicán állt. Itt született 1877. augusztus 23-án Szabó Ervin, hétgyermekes család legfiatalabb (más adatok szerint utolsó előtti) sarjaként. A család legkésőbb a XIX. század elején telepedett le a faluban, a nagypapa már ott született 1819-ben. Az apa 150 munkást foglalkoztató kékfestőüzem tulajdonosa volt, egy időben igen jól módú ember. Az üzemet azonban

tönkretette a fejlődő gyáripár. Szabó Ervinnek kevés emléke maradhatott erről a jómódról és korán elhalt apjáról. Testvéreihez — valószínűleg csak egy bátyja és két nővére érte meg a felnőtt-kort — levelezése tanúsága szerint nem fűzte különösebben erős kötelék. Annál inkább édesanyjához, akinek kedvence lehetett, s akit ő is szerető gondoskodással vett körül. Az egyetemi és a pályakezdő időszak megszakításától eltekintve mindvégig együtt lakott vele, utazásai idején sűrűn leveleztek. Ennek a bensőséges kapcsolatnak is szerepe lehetett abban, hogy Szabó nem házasodott meg.

Az apa halála után a mindinkább elszegényedő család hamarosan Ungvárra költözött, ahol az anya rokonai éltek. Az apai ághoz hasonlítva valószínűleg az

anyai rokonság volt a színesebb, műveltebb, erőteljesebb, s ez gyakorolt maradandó befolyást Szabó Ervin életének alakulására. Anyja testvérei közül Polacsek Mihály, a tehetséges vasútépítő mérnök, orosz nőt vett feleségül, a házasságukból született Polányi Adolf, Károly, Mihály és Laura (Strickerné), ma már „történelmi” alakok, akik Szabó életében is fontos szerepet játszottak.

Az anyai ág fizikumából, életerejéből, Szabó Ervin semmit sem örökölt. Gyenge, vézna fiúcska volt, később is alacsony termetű, sovány, beteges alkatú maradt, hatalmas intelligenciája és fojtottan szenvedélyes lelke csak csiptetője mögül elővillanó, mély tűzű fekete szeméből sugárzott. Hangsúlyozottan szürke és

szabályos megjelenésében szemén kívül csak hosszan lecsüngő bajusza vonhatta magára a figyelmet. (Ebben, de még arcvonásaiban is egyöntetű vélemény szerint Nietzschére emlékeztetett. Nem lehetetlen, hogy hasonlítani is *akart* a filozófusra, akit ifjúkorától kezdve rokonszellemnek érzett, és igen nagyra becsült.)

Gyenge fizikuma, amely túlérzékeny idegrendszerrel párosult, nemcsak gyakori testi kínokat okozott, nemcsak munkaerejét és teljesítőképességét korlátozta, hanem eleve elzárta minden mozgalmasabb élettevékenységtől, ezzel melankólikussá tette, de hallatlan önfegyelemre is szoktatta, ugyanakkor izzásig hevítette tettvágyát: ez a testi adottság így lelki alkatának egyik meghatározója lett. Leopold Lajos valami

„állandósult szomorúságot”, sőt, „tragikus vonást” fedezett fel lényében, szerte „valamilyen különös mártíriumot szenvedett végig eszméiért és könyveiért. Eltúrte, mert a lényeket kereste, mert hitt a változásban. Vannak, akik börtönbe, száműzetésbe, verpadra jutnak ezért. Szabó Ervin fiatalságát és a fiatalságban való részvételét áldozta föl. A boltozatos homlokú, lógó bajuszú, sápadt, vézna bölcs mártíriuma az ifjúság nélküli élet volt.”

Már az ungvári gimnáziumban, ahol középiskolai tanulmányait „mindvégig jeles eredménnyel” végezte, osztálytársaiban olyan emléket hagyott magáról, hogy „bár szűkebb társaságunkhoz tartozott, nem vett részt a játékokban... folyton csak tanult. Hihetetlen ambíció lakozott a kis Szabó Ervinben.” Ő

maga jó 25 évvel későbbi vallomásában elárulja: elsősorban nem az iskolai anyaggal töltötte a játéktól elvont idejét, hanem az otthoni, „viszonylag nagy és igen gondosan válogatott könyvtárat” bújta, elsősorban Dickens regényeit, majd „Schiller filozófiai dolgait és Lassalle több beszédének kiadásait”, továbbá — állandó olvasmányként — Petőfit. „Így a világirodalom legjavával már akkor ismerkedtem meg, amikor társaim még az iskolai szerzőkkel vesződtek.” A gimnáziumi évek végeztével, 1895-ben Budapestre utazik, s az egyetem jog- és államtudományi karán folytatja tanulmányait. Kevés nyomot hagy maga után ebből az időszakból, de saját fejlődésére fontos, továbblendítő hatással lehetett a következő három év.

A millennium előtt álló, sugárutat, palotákat, földalattit építő főváros magabízóan és zavarosan lüktető élete aligha ragadta magával a visszahúzódó és mindig csak a lényegre figyelő fiatalembert. Az egyetem levegője dohos, ókonzervatív volt, a jogászok körében nem dívott az előadások rendszeres hallgatása. Szabó érdeklődését és tiszteletét feltehetően két professzora vívhatta ki: Pulszky Ágost, a jogbölcselet európai látókörű tanára és Pikler Gyula, az előbbinek tanítványa és utóda, az egyetemen kívül pedig a kiváló statisztikus, Körösy József. De ő maga is megnyerhette ezek becsülését: Pulszky és Körösy később erőteljesen és hathatósan támogatták a könyvtárosi pályán való elindulásában.

Az egyetemi évek legfőbb emberi és

szellemi nyeresége azonban néhány igazi, életre szóló barátság lehetett. Somló Bódoggal Körösy szemináriumára járt együtt s ekkor ismerhette meg Jászi Oszkárt is, talán az egyetemen, talán rokonai, Pollacsekék szalonjában. Jászi öregkori emlékirat-töredékében pompás, színes leírását adja ennek a szalonnak, amelynek „vezető szelleme a már vagyonát vesztett Pollacsek Mihály orosz származású felsége, a fogalommá, sőt szimbólummá vált Tante Cécile” lett. A ropant kevert társaság „mindjobban Nietzsche és Marx hatása alá került. A ház úrnője ragyogóan szellemes, de gyakran asszonyosan felületes volt. Olykor valószínűleg légtornáztatot végzett a gyakran változó ideológiai képletek között, újabb és újabb tehetségek felfedezésével, s

azoknak a saját ízlésére való idomításával.” A vidéki rokon fiatalember sok és sokfajta érdekes embert és eszmét ismerhetett meg ebben a környezetben, s ha mélyebben járó szelleme később korrigálni volt is kénytelen a divatos eszmék Cecil mama-féle amalgámját, biztosra vehető, hogy sok fontos nevet és gondolatot itt hallott először említeni.

De talán ennél is döntőbbnek bizonyult Pollacsekéknek az a segítsége, hogy az egyetemi tanulmányait 1898—99-ben Bécsben folytató Szabó Ervint beajánlották egy ott letelepült orosz családhoz, Klacskoékhoz, ahol az anya Pollacsekné ifjúkori barátnője volt. Samuel (eredetileg Szemjon Lvovics) Klacsko — Polányi Károly jellemezése szerint „a legjobb ember, akit valaha látott” —

kalandos amerikai és párizsi évek után egy bécsi szabadalmi iroda vezető tisztviselője, majd társtulajdonosa lett. Minden erejét idejét és pénzét arra, áldozta, hogy a Bécsben élő vagy ott átutazó orosz forradalmárokat segítse, támogassa: egymaga valóságos intézmény volt. Derűs családi otthonában és hivatalában egymásnak adták a kilincset a különböző, egymással sokszor ellentétes pártállású orosz szocialisták. Klacsko nem tett különbséget forradalmi szociáldemokraták, ökonomisták, eszerek között, valamennyit támogatta, miközben ő egyik párthoz sem tartozott. (Később, az 1905-ös orosz forradalom idején, hogy hatékonyabb segítséget nyújthasson, belépett az Osztrák Szociáldemokrata Pártba, amelynek akkori legkimagaslóbb

vezetőjével, Victor Adlerrel, már előbb is szoros baráti kapcsolatban állt.)

Szabó valóságos második apára talált Klacskoban, családjánál pedig olyan otthonra, ahol mindig szívesen látták, s amelynek konstruktív, optimista légkörével végre teljesen azonosíthatta magát. Meghitten testvéries, már-már szerelmi viszonyba keveredett a család gimnazista lányával, Linával, aki a fiatalember elutazása után is éveken át szinte minden vasárnap kedvesen komolykodó levelekben számolt be tanulmányairól, olvasmányairól, élményeiről.

A Klacsko családnak Szabó még egy nagyszerű barátságot is köszönhetett: Pavel Tyeplovét, a „Szibirjak” néven is ismert emigráns orosz forradalmárét, aki akkoriban a bécsi egyetemen foly-

tatott tanulmányokat. Tyeplov, levelei tanúsága szerint, meg sem közelítette Klacsko finom intelligenciáját és emberi bölcsességét, de volt egy előnye a kissé mégiscsak polgárosult öreg emigránssal szemben: a legendás orosz forradalmi mozgalom *aktív* harcosa volt — az ökonomista irányzatú *Rabocseje Gyelo* vezető csoportjához tartozott — akinél a külföldi kényszerszertartózkodás nem a pihenést, a szabadságolást vagy pusztán a tanulási, önképzési kötelezettséget jelentette, hanem a forradalmi tevékenység megváltozott formáját, és — főleg — lázas készülődést az otthon folytatandó munkára. Sok társához hasonlóan úgy élt, vándorolt Nyugat- és Közép-Európában, hogy csak Oroszországra gondolt, lényegében csak oroszokkal érintkezett,

a velük való törődés töltötte ki egész érzelmvilágát. Alig egy évvel később érkezett számára a várt pillanat, s Szabó is meggyőződhetett a forradalmi lobogás aranyfedezetéről, amikor Tyeplovhoz írt leveleire annak Párizsban élő elvtársaitól kapott választ: bizalmasan közölték vele, hogy barátja illegálisan visszatért Oroszországba (Leninnel és Martovval kellett Pszkovban találkoznia), ahol letartóztatták és szibériai száműzetésre ítélték. Öt éven át sokezer kilométernyi távolságból, Jakutszkból, Viljujszkból és Irkutszkból jöttek Budapestre Tyeplov levelei, bennük új és új könyvkérések, érzékletes beszámolók a szibériai tájról és életről, majd egy nagy fogolylázaadásról, amelyben ő maga is vezető szerepet vitt, miért is hétévi

kényszermunkára ítélték. Tyeplovot az 1905-ös orosz forradalom hatására kiadott cári manifesztum szabadította ki. Rövidesen Bécsbe és Berlinbe utazott, közben Szabót is meglátogatta Budapesten, majd visszatért Oroszországba, ahol a szakszervezeti mozgalomban ténykedett, s könyvet írt a fogolylázas történetéről. Az egynapos pesti viszontlátás, úgy látszik, mindkettőjüknek csalódást okozott. A cári börtönök poklából diadalmasan visszatért Tyeplov egy súlyosan beteg, idegileg megtört, átmenetileg munkaképtelen embert talált, Szabót viszont alighanem elkedvetlenítette orosz barátjának mártírgőgje. Anélkül, hogy kimondták volna, a szépen indult, majd romantikus körülmények között, távolból ápolt kapcsolat lényegében

megszakadt. Tyeplov néhány év múlva Szi-bériában szerzett betegségében meghalt.

Kapcsolatuknak mindamellett ma-radandó, sorsdöntő befolyása volt Szabó Ervinre, túl az általános hatáson, amelyet Klacsko és környezete, s maga a bécsi tartózkodás gyakorolt rá. Itt vált meg-győződéses szocialistává s képzett marxis-tává, bár igen valószínű, hogy egyrészt korábban is ismerkedett már a szocialista irodalommal, másrészt Marx és Engels néhány jelentős munkáját éppen a Bécs utáni években olvasta el. De hogy életét a szocializmus ügyének szenteli, ez az elhatározás itt foganhatott meg benne, éppen a Klacskoval és Tyeplovval való naponkénti érintkezés, a velük folytatott hosszú beszélgetések, valamint az ő révükön megismert más szocialisták

hatására. Még nem dőlt el, hogy teoretikusként vagy gyakorlati forradalmi munkával akarja-e szolgálni az ügyet. Ismerve etikus beállítottságát, számításba véve a Klacskonál és Tyeplovnál látott, magánéletüket a mozgalomnak feláldozó, lemondást és veszélyeket vállaló oroszok példájának szuggesztív erejét a fiatal, romantikus lélekre, biztosra vehetjük, hogy ekkor még nem volt hajlandó szétválasztani a két feladatot. Ami — ellentétben a nyugati szocialista mozgalmakban megfigyelhető munkamegosztással — teljesen meg is felelt a kelet-európai s különösen az orosz munkásmozgalomban uralkodó szemléletnek és kialakult szokásnak: itt a mozgalom vezetői számára szinte kötelező volt, hogy elméleti vagy legalábbis publicisztikai te-

vékenységet folytassanak, a teoretikusok pedig természetesen erkölcsi kötelességüknek tekintették, hogy részt vállaljanak a gyakorlati munka nehézségeiből és veszélyeiből.

Barátai révén Szabó ekkor és a későbbi években az orosz szocialisták egész sorával ismerkedett meg és működött együtt. Így az ökonomisták nagyobb csoportjával, köztük V. P. Ivansinnal, a pétervári „Harci Szövetség” 1896-os perének egyik neves vádlottjával, aki a *Rabocseje Gyelo* egyik szerkesztője lett, majd átállt az *Iszkra* táborába. Később Szabó, Klacsko közvetítésével, kapcsolatba került a szociálforradalmárok (eszerek) egy csoportjával, elsősorban Chajm Sitlovszkijjal, továbbá Rjazánovval, a kiváló Marx-kutatóval, a moszkvai

Marx—Engels Intézet későbbi megalapítójával és igazgatójával, C. G. Rakovszkijjal, a román szociáldemokrácia egyik vezérével, a húszas évek nagy szovjet diplomatájával, és — egyes visszaemlékezések szerint — a háború előtt Bécsben élő Trockijjal is (aki a Klacsko családban ugyancsak életre szóló, hűséges barátokra talált). Vegyük ehhez hozzá a V. Adlerrel való megismerkedést, ami ugyancsak Klacsko révén történt, s megállapíthatjuk, hogy a bécsi évnek döntő szerepe volt Szabó Ervin — egyébként jóval sokszínűbb és szélesebb — nemzetközi kapcsolatainak és horizontjának kialakulásában.

Ebben a bécsi orosz környezetben vált szocialistává, ennek hatására kezdett kialakulni a német-osztrák és magyar

szociáldemokráciáétól merőben eltérő szemlélete és beállítottsága. Itt szívta magába azt a szellemet, amely talán nézeteinél is mélyebben befolyásolta egész életútját. Három vonással jellemeznénk ezt az alapbeállítottságot: heroizmus, konspiratív hajlam, antiparlamentarizmus. Más szóval már 21 éves korában tökéletesen idegen volt és idegen is maradt tőle kora legtöbb szociáldemokrata vezetőjének primitíven racionalisztikus és kissé együgyűen optimista szemléletmódja, amely a dogmatikusan felfogott marxi gazdasági determinizmus alapján, a munkásság számszerű növekedésére és növekvő szervezettségére hivatkozva, a legális parlamenti akcióktól várta önelégült bizalommal az ügy győzelmét. A mélyebben gondolkodó, tépelődésre,

pesszimizmusra, de romantikára is hajlamos Szabó sohasem hitt ebben a perspektívában. Bonyolultabb és elkeseredettebb küzdelmekre számított, s ezek előkészítésében nagy szerepet tulajdonított az egyes harcosok bátor kezdeményezésének és a személytelen konspirációnak. Bécsből visszatérve, az izzó és áldozatkész, „oroszos” forradalmiságnak ezt a szellemét igyekezett a magyar munkás- és diákmozgalomba is átplántálni — mint látni fogjuk, nem sok sikerrel. Ő maga viszont nézeteinek minden változásán keresztül haláláig megőrizte ezt a mentalitást; ami egyben moralitást is jelentett, hiszen a gyakorlati következtetéseket is mindig levonta belőle.

Nézeteinek és érdeklődési irányának ekkori alakulásában határozottan fel-

fedezhető Tyeplov befolyása. Ő irányította Szabó figyelmét az orosz s ezen keresztül a magyar földmunkásmozgalom problémáira, amelyek a következő években sokat foglalkoztatták, s amelyek irodalmának nemzetközileg ismert és keresett szakértője lett. Innen eredtek már a század legelső éveiben megnyilvánuló „ökonomista” nézetei is (például a gazdasági harcnak a politikai küzdelem fölé helyezése), amelyek későbbi szindikalizmusának csírái voltak.

De a bécsi év még más, ellentétes hatásokat is hozott. Vallomásában olvashatjuk: „Bécsben, az egyetemen ismerkedtem meg Nietzschével, illetve először Schopenhauer als Erzieher-jével. S ez — mondhatom — forradalmi átalakulásokat idézett bennem elő.” Já-

szi szerint a német filozófus „gőgös Übermensch-morálja [Szabó] egyik fő esztétikai hevítő szere volt a realitásoknak kicsinyes, szomorú és fájó adottságaival szemben”.

Szorosan vett szakmai tanulmányait is kedvező irányba lendítette ez az időszak: specializálódott. Maga a jogtudomány voltaképpen kevésbé érdekelte. Önéletrajzában maga is írja: „főképp közgazdaságtannal és e tudomány könyvészetével foglalkoztam. A német, francia, angol és olasz nyelv ismerete képesített arra, hogy a szabályszerű egyetemi tananyagon túlterjedő speciális tanulmányokat folytassak. A bécsi egyetemen Karl Menger és von Philippovich tanárok közgazdasági, von Juraschek és von Inama-Sternegg statisztikai szeminá-

riumainak munkálataiban vettem részt”. A statisztikai szemináriumra készített, *A nemes fémek külkereskedelmi forgalmának statisztikai megállapítása Olaszországban* című dolgozata lett élete első tudományos publikációja.

A bécsi év, amely 1898 tavaszától 1899 tavaszáig tartott, Szabó Ervin életének termékeny, elhatározó és egyetlen igazán boldog, felhőtlen éve volt. Amikor 1899 márciusában Tyeplov kikísérte magyar barátját a pályaudvarra, a pesti vonat olyan önálló, felnőtt embert indított el a teljes egzisztenciális bizonytalanság és a korlátlan remények felé, aki szellemileg felkészült a magyar szocializmus megújítására.

TUDÓS VAGY HARCOS?

A hazatérőt három feladat várja. Túl kell esnie egyetemi szigorlatain, megélhetés, állás után kell néznie, s meg kell találnia a munkásmozgalomba való bekapcsolódásának módját. A három gond egyszerre szakad rá, nyomasztja, átmenetileg elcsüggeszti, s ezt barátaihoz írt leveleiben sem tudja eltitkolni. A sokat próbált, rendíthetetlen Tyeplov csak legyint az anyagi gondokra („majd csak megváltozik a helyzet”), a mozgalomban való elindulással kapcsolatban viszont részletes tanácsokat ad: ne a személyek, hanem a viszonyok oldaláról közeledjen az üggyhez, s addig is, amíg a maga választotta munkaterületen va-

lami lényegeset produkálhat, kezdjen ismerkedni a társadalmi és politikai viszonyokkal, az egyes munkáskategóriák helyzetével, s e kérdések irodalmával. Spinozát idézi: „Nem sírni vagy nevetni kell, hanem megérteni.” Tyeplov leveléből kiderül, hogy Szabó újonc a magyar szocialista mozgalomban, következő levele viszont már arra vall, hogy barátja megtette az első lépéseket a földmunkásmozgalom irányában.

Klacsko is baráti együttérzéssel figyeli sorsának alakulását, s előre figyelmezteti, hogy neki is át kell esnie csalódásokon, belső kompromisszumokon. E fájdalmas, de kötelező tapasztalatok hozzátartoznak az egyén fejlődési folyamatához. Annak viszont szívből örül, hogy

Szabó elszántan „belevetette magát az élet sodrába”.

A végső döntés mindenesetre őszre tolódik. A nyarat, az egyetemi végbizonyítvány megszerzése után, édesanyjánál, Ungváron tölti. Ősszel nevelői állást vállal egy családnál, de ez nem bizonyul kielégítő megoldásnak. Hamarosan állásajánlatot kap valamelyik szakszervezettől, ami egy pillanatra bizonyára azért tűnik vonzónak, mert állás és mozgalmi tevékenység így szinte egybeesne. Ám pesti patrónusa, Dr. Krejcsi Rezső, a Kereskedelmi és Iparkamara titkára, s Klacsko is nyomatékosan lebeszéli. Utóbbi szerint az ajánlatot nemcsak kedvezőtlen volta miatt, hanem egyéni okokból is *feltétlenül* el kell utasítania: „ágyútölteteknek maga túl jó, ahhoz

pedig, hogy olyan vezérré és apostollá legyen, aki az élre áll és a mocsárból termőtalajt varázsol, hiányzik a kellő egészsége, néhány pszichikai tulajdonsága és — egyelőre még — hiányzik a programba vetett feltétlen hite.”

Szabó Ervin ezekben az 1899. októberi napokban leteszi első államtudományi szigorlatát, s közvetlenül utána Krejcsi tanácsára, Pulszky Ágost ajánlásával „díjtalan gyakornoki szolgálatra” jelentkezik „könyvtárnoki gyakorlat szerzése céljából” a képviselőház könyvtárában. A Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca) régi, szűk épületben ekkor már folytak az előkészületek az épülő új Duna-parti palotába való átköltözésre, a nagy leltározási munkálatokhoz a könyvtár szívesen vett igény-

be — ingyenes — kisegítő munkaerőt. A lelkiismeretes gyakornok hamar elismerést aratott, néhány hónap múlva azonban, 1900 elején már búcsút is mondott az előkelő, ám anyagi gondjain kevéssé segítő intézménynek, hogy átvegye a Kereskedelmi és Iparkamara ekkor létesülő könyvtárának vezetését.

Nyilvánvaló, hogy a gyakornoki idő letöltésére ez utóbbi állás biztosabb, könnyebb megszerzéséhez volt szükség. Mindez egy átgondolt terv része volt. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarát ambiciózus és nagyvonalú elnöke, Lánczy Leó, a Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, a megerősödött fővárosi polgárságot reprezentáló tekintélyes, országos jelentőségű intézménnyé akarta tenni. Épp ekkoriban

épült fel a Kamara új, elegáns székháza az Alkotmány és Szemere utca sarkán. De már az, hogy az új székház korszerű közgazdasági könyvtárat is kapjon, Krejcsi Rezső ötlete volt, s ő találta meg a kivitelezéshez alkalmas embert is Szabó Ervin személyében. Az elgondolást megint a tekintélyes Pulszky Ágost, Lánczy pártelnöke fogadtatta el a bankvezérrel. Szabó tehát 1900 elején végérvényesen a könyvtárosi pályára lépett, s ezen meg is maradt egész életében. A könyvtár mint környezet, tulajdonképpen jól megfelelt lelki alkatának, elmélyedésre, visszahúzódásra hajlamos természetének. Azonfelül, hogy a kor legtöbb értelmiségijéhez hasonlóan mániákusan hitt a leírt és kinyomtatott szó erejében, számos visszaemlékezés tanúsága szerint valami különö-

sen gyengéd szeretet fűzte a könyvhöz mint objektumhoz, kivált a szép könyvhöz.

A kamarai könyvtár meg éppenséggel különleges előnyöket kínált. Ilyen fiatalon, még a doktorátus megszerzése előtt viszonylag önálló, sőt tekintélyes munkakörbe juthatott, nem könyvtáros-kuliként egy nagy és nehézkes intézményben, hanem egy érdeklődési körének nagyrészt megfelelő kis szakkönyvtárban, ahol lényegében szabadon érvényesíthette a legmodernebb szakozási, raktározási és szerzeményezési elveket. Maga az intézmény, a kamara is viszonylag haladónak számított a századforduló Magyarországon. Vezetői anyagiilag és erkölcsileg támogatták az anti-feudális politikai és tudományos törekvéseket, ülésterme gyakran szolgált szín-

helyül a Társadalomtudományi Társaság nagyobb vitáinak. Szabó — nem véletlenül — éppen az ott töltött négy év alatt került mind szorosabb kapcsolatba a *Huszedik Század* körével, amely azután egész életpályájának egyik meghatározója, tevékenységének fontos bázisa, neki magának mindvégig legállandóbb szellemi otthona lett.

A döntés mégsem volt számára könnyű. Még 1900 februárjában, az állás elfoglalásakor is lázadozva panaszolja Klacskónak, hogy már 22 éves korában szabályos munka-igába (Arbeitsjoch) kényszerül. Megalázónak érzi, hogy udvariaskodnia kelljen és minduntalan kompromisszumokat kössön általa legkevésbé sem tisztelt „hatalmasságokkal”. Öreg barátja megérti, milyen nehezére esik

addigi, viszonylagos szabadságát feladva „elkezdeni” a korlátokkal és megalkuvásokkal teli „felnőtt” életet, elismeri, hogy „a kompromisszumok kérdése egyike a legkínosabb kérdéseknek”, de az adott esetben semmi kétségre nem lát okot, sőt, már decemberben tudja, hogy Szabó, „ha talán öntudatlanul is, már eldöntötte az előtte álló kérdést”.

Még Klacsko sem beszél azonban a legmélyebben fekvő problémáról, arról ugyanis, hogy a valóban ésszerű és egészséges döntés ellen Szabó lelkének forradalmár fele berzenkedett. Talán csak ösztönösen, de éreznie kellett, hogy a könyvtárosi pálya, egyáltalán a „tisztas” polgári foglalkozás óhatatlanul elvonja erőit a mozgalomtól, sok szempontból akadályozni fogja a maga elé tűzött leg-

magasabb feladat megvalósításában. Ugyanakkor az anyagi kényszerhelyzetén kívül tudóskodó hajlamai, s talán a magyar pártban szerzett első kedvezőtlen tapasztalatai is azt sugallták, hogy megkösse a valóban nagy „kompromisszumot”, s a mozgalomtól független, „szólid” egzisztenciát teremtsen magának. Vagyis Szabó Ervin először került szembe a „tudós vagy harcos” dilemmájával, amelyet sem ekkor, sem a következő években, tulajdonképpen egész életében nem tudott végérvényesen és megnyugtatóan megoldani.

Egyideig megpróbálta — egészsége szempontjából tragikus következménnyel — hogy két, sőt három ember munkáját végezze.

Miközben 1900 februárjától kezdve

„két év szakadatlan könyvtártani és könyvészeti munkálkodással telt el, amelyről annak nyomdafestékkal megrögzített része teljes képet nem adhat”, Szabó megtalálja az utat a szociáldemokrata párthoz (immár nemcsak a földmunkásmozgalomhoz) és néhány 1899-ben megjelent cikk után 1900 elejétől a *Népszava* főmunkatársa, állandó cikkírója, egyúttal a *Népszava-naptár* szerkesztője lesz. Három év alatt 70 kezdőbetűvel szignált cikke jelenik meg a *Népszavában* és ennek német testvér-lapjában, a *Volksstimme*-ben (nevét — íme a „kompromisszum” első következménye — polgári állása miatt nem írhatja ki!). Ebből a 70-ből mintegy 50 az 1902-es évre esik, amikor Szabó már társszerkesztője a lapnak.

De a szignált cikkek száma korántsem fejezi ki a fárasztó, nehéz körülmények között, ingyenesen végzett szerkesztői munka nagyságát. Szabó „rovatába” — ha ugyan így nevezték — tartoztak az elméleti, történelmi, vallási, művészeti és irodalmi problémák, és hozzá tartoztak — természetesen — az orosz forradalmi mozgalommal foglalkozó cikkek. A *Népszava* a század elején hetente háromszor jelent meg, és saját nyomda, valamint kellő anyagi bázis híján különféle kis nyomdákban állították elő, Buchinger Manó emlékezése szerint például egy ideig egy Lázár utcai pincehelyiségben. Itt a szerkesztőség a nyomdatulajdonosokkal közös irodában, egyetlen asztalnál működött. „Lapzárlati napokon — írja Buchinger — gyakran

találkoztam ott Szabóval és Garamival, akik írás és korrigálás közben is nagy politikai vitákat folytattak. A kis irodahelyiség állandóan tele volt zajjal, odakünn pedig a szedők helyisége és a nyomdagépek lármája még nagyobb zajt okozott.”

Szabó Ervin mozgalmi indulása tehát ugyanolyan sima és tündökletesen gyors volt, mint könyvtárosi—tudományos pályakezdése. A hazatérésétől számított egy éven belül a magyar szocialista mozgalom irányító gárdájához tartozott, a legszorosabb elvtársi együttműködésben a párt vezetését fokozatosan átvevő fiatal (nála alig idősebb) csoporttal Garamival, Weltnerrel és társaikkal. Buchinger tanúsága szerint eljárt közénk a politikai klubot pótló valamelyik

„párt-kávéházba” is (többnyire a Teréz körúti — ma: Lenin körút — Angol-kávéházba). Szoldaritást sugárzó szerkesztőségi csoportképük láttán érthetjük meg igazán azt a másfél évtizeddel későbbi jelenetet, amelyet Duczynska Ilona ír le megelevenítő erővel: „Madzsarék társasága kirándult a budai hegyekbe. Egy napsütötte lankán ültünk a fűben, sok ibolya volt és tavaszi szél. Kis fejmozdulattal nézett Ervin hátrafelé, »itt az egész pártvezetőség« mondta, akár csak azt mondaná, hogy hirtelen elsötétült a nap. És ott ültek valóban, pokrócokon, testesen, hangosan és jóízűen falatozva, sörözgetve.” Ez már nemcsak a politikai — az emberi eltávolodást is jelzi.

Talán éppen ez a személyes közelség,

majd személyes indulat gátolta az amúgy is túlfűtötten moralista beállítottságú Szabót abban, hogy a magyar szociáldemokráciát mint az egyetlen hazai demokratikus *tömegpártot*, hibáival együtt is mintegy az általa betöltött történelmi szerep oldaláról tudja később értékelni, ahogy például a „kívülről” jövő Ady vagy Károlyi tették. (Bár alig vitatható, hogy pontosan történelmi távlatban, 1918–19-ben és a rákövetkező évtizedekben Szabó Ervin félelmei jórészt igazolódtak, s nem véletlen, hogy ekkor már a csalódott Károlyi is másfelé, balrább tájékozódik.)

Bizonyos, hogy Szabónak már az első napoktól fogva komoly ellenérzései voltak a magyar szociáldemokrácia alacsony eszmei színvonalával, földhözragadt

practicizmusával, s főként a vezető garnitúra hatalomféltésével és egy-két tagjának kétes moralitásával szemben. Tanúsítja ezt, hogy alig két héttel hazaérkezése után, 1899 áprilisában már bíráló cikket akar írni a Kautsky szerkesztette *Neue Zeit*be a magyar pártviszonyokról. Később Klacsko közvetítésével Victor Adler segítségét igyekszik megszerezni a vezetésben uralkodó áldatlan állapotok és a gyakori frakcióharcok megszüntetéséhez. (Adler ezt éppen a magyar ügyekben szerzett szomorú tapasztalataira hivatkozva hárítja el.) Valószínű azonban, hogy Szabó kezdetben reményeket fűzött a tehetséges és energikus Garami vezette csoport felemelkedéséhez. Ha nem árasztották is a Tyeplov környezetében megszokott el-

szánt és titokzatos atmoszférát — Garami és Weltner Németországból tértek haza, a német szociáldemokrácia tanítványaiként, s Szabó rögtön megérezhette, hogy nem forradalmárok — odaadók, tisztességesek és tűrhetően képzettek voltak. A pártnak ekkoriban nem volt igazán tekintélyes, kiemelkedő vezetője, de éppen ez a negatívum tette reményteljesebbé a fiatal új erők helyzetét, s Szabó Ervin némileg külön elgondolásainak megvalósítását is.

Szabó a jelek szerint mélyen átgondolta tennivalóját: magasabb szintre emelni, kiszabadítani szektaszerű elszigeteltségéből és forradalmasítani a magyar szocialista mozgalmat. E hármas cél érdekében „első taktikai célkitűzése — mint Szakasits Árpád még 1937-ben

írta — a fiatal értelmiségiek megnyerése” volt. A pártvezetéssel még lojálisan együttműködve, de tőle lényegében függetlenül, Szabó Ervin élére állt a „szocialista diákok” bontakozó mozgalmának, vagyis megkezdte a szocializmus felé vonzó fiatal értelmiség tömörítését és forradalmi nevelését. Nem kétséges, hogy ezúttal is az orosz diákok példája, szerepe lebegett szeme előtt.

Bárd Imre emlékezése szerint „külföldet járt egyetemi hallgatók” 1900-ban vagy 1901-ben „forradalmi bizottságot” alakítottak. Talán csakugyan ez volt a csíra, de a mozgalom később — nincs kizárva, hogy éppen Szabó tanácsára — más irányt vett: „1902-ben a Művelődési Kör szerény és szürke elnevezése alatt működő csoportunknak

már mintegy száz diák volt a tagja”. Közéjük tartozott Polányi Adolf, a tulajdonképpeni alapító, később Polányi Károly és Pór Ödön (mindhárman Szabó unokatestvérei), Mérő Gyula, Vágó Béla, Ladányi Ármin, Beck Salamon stb. Szabó alighanem csak 1902-ben vette át a párttól formailag független csoport tényleges irányítását, ekkor kezd fellendülni, önálló arculatot öltetni a szocialista diákmozgalom.

Az első alkalmat a fellépésre a polgári és klerikális diákszervezetek által 1902. szeptember 25-re Budapestre összehívott Nemzetközi Diákkongresszus szolgáltatta. Az ide várt külföldi vendégek, egyetemi hallgatók és tanárok felvilágosítására a magyar szocialista diákok nevében Szabó Ervin (névtelenül) élesen

támadó német nyelvű röpiratot írt *A magyar szabadság* címen. Első nagyobb lélegzetű politikai írásműve volt ez, s kíméletlenül, szinte provokatívan leplezte benne kora Magyarországnak viszonyait, a magyar „alkotmányosságról” szóló hivatalos meséket. Az agitatori hangba minduntalan finom történelmi és szociológiai elemzések vegyülnek, de a hivatalos nacionalista ideológiával való szembeszegülést a végsőkig viszi: „ha hazaárulás az, hogy felemeljük a hazugságból és képmutatásból szőtt és Magyarország szabadságszerető népeit már megfulladással fenyegető sűrű fátylat, ha hazaárulás az, hogy az igazság és a jog számára utat törünk, akkor a »hazaáruló« elnevezés nem szitok számunkra, hanem kitüntetés...”

A röpirat és a vele kapcsolatos akció a kívánnál közvetlenebb és csattanósabb eredménnyel járt: a kormány megijedt, s a szocialista, a nemzetiségi és a 48-as érzelmű diákok várható fellépéseitől tartva megakadályozta a nemzetközi kongresszus megtartását. Szabó röpirata így nem kerülhetett a külföldi címzettek kezébe. Nagy hatást tett viszont a hazai baloldali diákságra, s ebben a körben megalapozta szerzője tekintélyét. Túl ezen, kiindulópontul szolgált egy új, jelentős kezdeményezéshez, amennyiben első darabja lett a „Szocialista Diákok Könyvtára” című sorozatnak, amelynek a következő négy évben még hat füzete jelent meg. Szabónak *A diákokhoz!* intézett kiáltványa, egy *Bevezető a társadalomtudományok tanulmányozásába* (az ol-

vasásra ajánlott művek Szabó által összeállított bibliográfiájával), továbbá Lavrovnak, Kropotkinnak, Herronnak és S. Faure-nak egy-egy műve. Az egészen félreismerhetetlenül meglátszik Szabó ízlése és keze nyoma.

A „szocialista diákok” sokirányú tevékenységét maga Szabó Ervin ismerteti *A diákokhoz* című, 1903-ban megjelent agitációs füzetében: „Harminchárom munkásegyletben tanították szocialista diákok egész télen át a tudás elemeit . . . Valamennyi szakegyletben tartottunk sorozatos vagy egyes előadásokat . . . Tartottunk retorikai tanfolyamokat . . . Segítettük a szocialista eszmék terjedését, újságcikkek és röpiratok írásával és terjesztésével . . . , támogattuk harcban álló munkástestvéreink sztrájkjait . . . el-

láttuk és ellátjuk ma is a szocialista párt ingyenes jogi tanácsát . . .”

Mindebből elég nyilvánvaló, hogy a szocialista diákmozgalom tevékenysége *elsősorban* nem az egyetemi hallgatók tömegeinek megnyerésére (ami reménytelen vállalkozás lett volna), hanem a munkásmozgalom, az agitációs és kultúr-munka segítésére, fejlesztésére irányult. De talán még inkább a mozgalmi ügyekben jártas, a munkásokkal és szervezeteikkel állandó kapcsolatban álló, elméletileg képzett és forradalmi szellemű szocialista értelmiség kialakítására. Vagyis nem tömegszervezet kívánt lenni, hanem a szocializmus magyar szellemi avantgardja. Ez a szerepe pregnánsan mutatkozott meg a pártkongresszusokon, ahol — Bárd szerint — „a diákság — többsége

persze csak a karzaton foglalhatott helyet — hangos tüntetéssel, tapssal, közbekiáltásokkal adott kifejezést tetszésének vagy nemtetszésének”. A pártvezetőség, amely kezdetben szívesen fogadta a „kívülről” jövő segítséget, hamarosan növekvő bizalmatlansággal kezelte a „nyugtalan”, megbízhatatlan „polgárgyerekeket”, s ezt mindinkább kiterjesztette mesterükre is.

A 25 éves Szabó Ervin ekkor — 1902—3-ban — már valóban a szocialista ifjúság mesterének, tanítójának számított. Az alig néhány évvel fiatalabb Vágó, Ladányi és László Jenő egyenesen „fiai”-nak nevezték magukat. Jászi abban látja a jelenség magyarázatát, hogy barátja „az orosz forradalmároktól nemcsak számos eszmét és taktikai nézőpontot

vett át, de valahogyan megtanulta tőlük a fiatalságra való hatás művészetét is: a titkos összejövetelek, előkészületek, szervezkedések éjjeli s kissé sejtelmes technikáját. Rendkívül sok időt és energiát szentelt a szocialista ellenzék legfiatalabb tagjaival folytatott ilyen szigorúan bizalmas eszmecserékre.”

A leírás találó, de a Jászit még aggasztóan is nyugtalanító, „sejtelmes” kapcsolat oka mindkét oldalról egyszerűbb, logikusabb: Szabó a fiatalokban látta a magyar szocializmus jövőjének zálogát, azok pedig őbenne az egyetlen hazai forradalmi szocialistára találtak rá, akiben együtt volt értelem, műveltség, nemzetközi tájékozottság és kristálytiszta moralitás. De az „ifjúság vezérének” szerepét — egy barátja félig tré-

fásan így nevezte — jobbára csak a fiatal szocialista *értelmiség* körében töltötte be. (A „pártkávéházban” Buchinger szerint „természetesen” a népszerű Bokányinak volt a legnagyobb hallgatósága.) Lénye sokat emlegetett „titokzátosságát” voltaképp zárkózottságára vezethetjük vissza. Miközben állandóan írt, előadott, beszélgetett, gondolatainak magvát magába rejtette. Írásai-
ból, közléseiből, akárcsak most, akkor is csak következtetni lehetett, mint a jéghegy kibukkanó formáiból, a felszín alatt úszó rétegekre. Jórészt innen erednek a nézeteire, álláspontjára vonatkozó meglepő ellentmondások a hozzá igazán közelállók utólagos visszaemlékezéseiben.

De zárkózott volt gyakorlati tevékenységében is: „nem szerette a hangos beszéd-

del kísért munkát. Szerette a névtelen — és mindennél többre tartotta a föld alatti munkát”, ahogy egy tanítványa írta. Valamiképpen külön szálakon vagy inkább kötegekben tudta tartani egyre szerteágazóbb baráti, szakmai—tudományos és politikai kapcsolatait, amelyek már ekkor — hogy csak a szélsőségeket jelezzük — a tolsztojánus Schmitt Jenő Henriktől a konzervatív Heller Farkasig és a szolid Mandello Gyuláig, külföldön Bernsteintől Kautskyig és Soreltól Robert Michelsig, az oroszok körében az ökonomistáktól az eszerekig terjedtek.

Orosz kapcsolatai, amelyek hazatérése után sem szakadtak meg, sőt, megsokszorozódtak és tettekre váltódtak, természetesen még inkább fokozták nimbuszát.

A nyugat- és közép-európai szocialista mozgalomban mindenütt erkölcsi kötelességnek számított a cárizmus ellen küzdő orosz forradalmárok támogatása, de éppen Szabó mutatott rá egy néhány évvel későbbi cikkében, hogy a német szociáldemokrácia ezt kizárólag pénzbeli segítséggel akarta letudni, pedig „pénzzel még sohasem csináltak igazi forradalmat”. Szabó Ervin még Bécsben megtanulta, hogy cselekvő szolidaritásra van szükség, s ehhez élete végéig hű maradt. Magyarországon — elméleti és gyakorlati vonatkozásban — ő volt az orosz ügyek „specialistája”.

Tyeplov még 1899 októberében felteszi neki a kérdést: vállalkozna-e egy rövidebb oroszországi útra. A válasz nyilván igenlő lehetett, mert egy következő

levélben ismét figyelmezteti az esetleges veszélyekre, és megfontolt, végleges döntést kér. A megbízatásra azonban valamilyen okból valószínűleg nem került sor.

1900-ban, Tyeplov elfogatása után, az Orosz Szociáldemokraták Külföldi Szövetsége közvetlen kapcsolatba lép Szabóval, aki a következő két évben rendszeresen fogadja és továbbítja (Brassón és Románián át Odessza felé) a pártsajtót és irodalmat tartalmazó ládákat, csomagokat.

1903-ban Klacsko közvetítésével dr. Ch. Sitlovszkij (Grigorovics), az eszer párt egyik vezetője is felkéri „könyvcsomagok” továbbítására. Hónapokon át — izgatott levelezés kíséretében — súlyos ládákból érkeznek illegális újságok, brosúrák, rölapok a „Népszava”-

könyvkereskedésbe és Szabó különböző barátainak címére, majd mennek tovább lebergi címekre, hogy onnan aztán átcsempésszék őket az orosz határon.

A „transzport”-tevékenység az orosz polgári demokratikus forradalom előestéjén és kezdetén, 1904—5-ben öltötte a legnagyobb arányokat. Ekkor már két irányból jöttek és kétfelé mentek a szálitmányok. Egyrészt folytatódott az eszer kiadványok közvetítése Genf és Lemberg között, másrészt a Plehanov és Axelrod vezette mensevik (szociáldemokrata) párt sajtótermékeit kellett — ismét Románián át — továbbítani. A nagy forgalomban egyszer megtörtént — az érdekeltek rémületére —, hogy a kétféle, ellentétes irányú irodalom felcserélődött.

Az itt csak vázolt folyamatos tevékenységben részt vett több brassói munkás, Szabó egy-két tanítványa (Ladányi Ármin, László Jenő), s kapcsolat alakult ki jó néhány román, szerb és lengyel szocialistával, akik Magyarországon túl fogadták és továbbították a küldeményeket. De többször megfordultak Budapesten a szállítmányokat küldő orosz szocialista pártok megbízottai is (például az ökonomistákkal folytatott vitákban Lenin által is többször aposztrofált V. P. Ivánsin), akiket Szabó bizalmas barátainál — a későbbiekben rendszerint Madzsaréknál — szállásolt el.

Az 1903-as év sok változást hoz életében. Egy korábbi, 1901-es sikertelen kísérlet után 1903. március 31-én valamennyi tárgyból leteszi második állam-

tudományi szigorlatát, s április 4-én doktorrá avatják.

Életkörülményei stabilizálódnak. Új lakásba költözik: a Várhegy oldalában levő Donáti utcából feljebb, a várfal alatt húzódó Hunfalvy utcába, ahol Jászi egy ideig csaknem közvetlen szomszédja: ha csak percekre is, de mindennap találkoznak, eszmét cserélnek. Az eszmék mellett mintha az érzelmek is nagyobb helyet kapnának életében. Ebben az időben bontakozik ki szerelme a szép és érdekes Bánóczy Margittal, aki azután Somló Bódog felesége lett.

Neve ekkor válik ismertté a könyvtártudományban is. A *Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának katalógusa* (1902) a decimális rendszer első magyarországi alkalmazása, majd a brüsszeli

Nemzetközi Bibliográfiai Intézet kiadásában megjelent, ugyancsak decimális rendszerben csoportosított *Bibliographia economica universalis* (1903) kivívta a szakörök elismerését, s a vaskalapos Gulyás Pál nem kevésbé megtisztelő bírálatát. Ugyanebben az évben jelent meg Szabó szerkesztésében és bevezetésével a Társadalomtudományi Társaság Pulszky Ágost Könyvtárának betűrendes katalógusa. Ezt a könyvtárat még 1902-ben szintén az ő vezetésére bízták, s az ezzel kapcsolatos munkálatok, tárgyalások során kerülhetett közel a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszdik Század* vezető gárdájához.

Ez a háttere az 1903-as év hozta legnagyobb változásnak, annak a szinte jelképes jelentőségű ténynek, hogy az év

elején Szabó kiválik a *Népszava* szerkesztőségéből, s ugyanakkor neve mint társ-szerkesztőé, felkerül a *Huszdik Század* címlapjára.

Szinte bizonyos, hogy ez a változás nem a Garamiékkel való szakítás, vagy összeveszés következménye volt. Szabó feltehetően már jó ideje afféle összekötő szerepet töltött be az SZDP és a vele mind több vonatkozásban együttműködő, a „munkástanfolyamokat” szervező Társadalomtudományi Társaság között. Ezt a szerepét mintegy „legalizálták” mindkét részről, amikor — hajlamainak és képzettségének megfelelően — a pártlap szerkesztőségét felcserélte a modern, haladó irányú és polgári-értelmiségi körökben mind népszerűbb és tekintélyesebb szociológiai folyóiratával, ahol a mar-

xizmusnak szerezhett fontos, előretolt hadállást. A szociáldemokrata pártnak ebben az időben még nem volt saját elméleti orgánuma, a *Huszedik Század* pedig kitűnő közös fórumnak kínálkozott valamennyi progresszív politikai irányzat és világnézet számára. Valóban azzá is lett, s ez nem kis mértékben éppen Szabó Ervin érdeme; bár neve 1904-től lekerült a címlapról, a folyóiratnak nem egyszerűen munkatársa, hanem arculatának, vonalvezetésének Jászi és Somló mellett tényleges kiformalója, s az ott töltött 15 év alatt gyakran — Jászi távollétében — hónapokon át teljhatalmú szerkesztője volt. Mellette egyre több marxista szociológus, közgazdász, jogtudós, esztéta (Ágoston Péter, Rónai Zoltán, Varga Jenő, Kunfi Zsigmond,

Szende Pál, Harkányi Ede, Bolgár Elek stb.) kapcsolódott be a társadalomtudományi szemle és társaság munkájába, s végül ott számban és szellemi súlyban legalábbis egyenlő partnerei lettek az ún. polgári radikálisoknak — akiknek többsége egyébként félig-meddig szintén marxistának és szocialistának vallotta magát. E széles és termékeny összefogás objektív alapja természetesen a régi Magyarország ellen vívott közös küzdelem volt, személyi biztosítéka, tengelye pedig Jászi és Szabó barátsága és szövetsége. Már életében, s még inkább utólag többen felrötták Szabó Ervinnek a *Huszedik Századdal* fenntartott túlságosan szoros kapcsolatát. Ő maga viszont már 1903 végi önéletrajzában büszkén említi, hogy a szemle „tudományos színvonalán szel-

lemi egyéniségének befolyása felismerhető” — élete végén pedig joggal nevezhette volna a szociológiának ezt az első hazai műhelyét elvhű és hajlékony szeleme egyik legsajátabb alkotásának.

Keze nyomán a folyóirat és a társaság nemcsak általában a társadalomtudomány, hanem ezen belül a maxizmus elméleti művelésének szívében sem akkor, sem azóta felül nem múlt magyar fórumaivá lettek, ahol teret kapott és összecsaphatott minden komoly, jóhiszemű vélemény, s ahol végeredményben az ellenvélemény kifejtésének szabadsága garantálta az érvelés megalapozottságát. Szabó mindjárt 1903 januárjában megindította a *Huszedik Század* rendszeres szemlerovatát a nemzetközi munkásmozgalom főbb eseményeinek, irányza-

tainak áttekintésére. Két pompás „visszapillantása” után Mérő Gyula, majd Bolgár Elek vette át tőle ezt a munkát.

Mindamellett kétségtelen, hogy működési területének 1903 eleji megváltozásában nemcsak vonzások, hanem taszítások is szerepet játszottak. Az előző három esztendőben, különösen a kamarai könyvtár rendbetételét követő 1902-es évben minden erejével belevetette magát a hazai munkásmozgalom napi harcaiba, ügyeibe. Tolla is elsősorban ezek szolgálatában állt (ragyogó, hatásos röpiratot írt például a sztrájkoló fővárosi villamosalkalmazottainak védelmében). Könyvtáron kívüli élete a Népszava-szerkesztőségben, a „pártkávéházban” és a szocialista diákcsoporttal folytatott megbeszéléseken zajlott. Bőséges alkalma

lehetett megcsömörlni a vezetők némelyikének kisszerű prakticismusától, „betegpénztári” szellemétől. De nem eléghette ki egyes tanítványainak vallásos hitű, nyüzsgő mozgalmárkodása sem. Ezúttal elmélyedő, tudós lelke lázadt fel, s követelte a magáét. A kényes egyensúly ismét felborult, s 1903 tavaszán, részben persze az utolsó doktori szigorlat fáradalmainak és izgalmainak reakciójaként, Szabó mély depressziós válságba került. Egy nála igazán szokatlan kitörést kimagyarázó levélváltás során Jászi a következőkben próbálta megadni a válság okát:

„Mindig valami rejtélyes meg-nem-felelőséget láttam bensőd és külső tevékenységeid között. Nem tudtam felfogni — Somlónak nem egyszer beszéltem er-

ről — hogy a lélek és az elme olyan lendületessége mellett, mint amilyen a Tied, be tudja tölteni életedet az organizáció munkája, mely amilyen hasznos, áldásos és tiszteletreméltó, épp oly körülhatárolt, szürke és nyomott . . . És míg az egyik oldalon ott jajonganak és nyújtózkodnak lelked ki nem elégített képességei, vágyaid a Te szépségeid és igazságaid után: a másik oldalon ott van egy meglehetősen ellenszenves környezetben és Téged ki nem elégítő munkában agyonhajszolt idegrendszer kimerültsége, intellektuális és morális katzenjammerje”.

„Erősen impulzív és energikus természetek hosszadalmasnak, szürkének és bizonytalanoknak tartják a tudomány és a művészetek útját. Oly erős a vágy a nagy, mozgó, dübörgő élet közvetlen formálá-

sára! Oly erős, hogy elfeledjük, hogy ahhoz az intellektuális horizont bizonyos korlátoltsága, az érzelmek állandó túltengése és az idegrendszer finomságainak félretétele szükséges. Ha csak egy is hiányzik ezen feltételek közül, szükségkép beáll a csömör egy vagy más irányban. *Nálad mind a három feltétel hiányzik.* Ez az oka, a genezise, a magyarázata annak a krízisnek, melynek tegnap szomorú tanúja voltam.”

Jászi következtetése: „Meg kell tenni a végső leszámolást! Vagy intellektuális élet, vagy agitáció. A kettőt nem lehet összeegyeztetni.

Teljes boldogság nincs számunkra. Ez bizonyos. A politikai és intellektuális vágyak szerencsétlen vegyülete ezt lehetlenné teszi.

Egyet azonban ne felejts el: bármit választasz is, a munka, amit végzesz, nagy, fontos és helyettesíthetlen.

Ebben kell feltalálnod az egyensúlyt.”

Ilyen „végső leszámolásra” Szabó természetesen nem hajlandó, de Somlónak megvallja, hogy „életterv-változtatásra” szánta el magát. Levelezéséből nem, de további működéséből elég pontosan kikövetkeztethető elhatározásának lényege: megtartva az évenként megjelenő *Népszava-naptár* szerkesztését és — természetesen — fiatal tanítványi körének irányítását, visszavonul a közvetlen gyakorlati tevékenységtől, s a párt teoretikusaként az autentikus marxizmus hazai megismertetésének, a mozgalomban és a tudományos gondolkodásban való meg-

gyökereztetésének, s ezen túlmenően a marxista szociológia kidolgozásának szenteli erejét, nem mondva le természetesen a mozgalom és a pártélet eszmék és hívek által történő befolyásolásáról.

Jó ideig úgy látszik, hogy végre megtalálta helyét, az egyensúly helyrebillent. A válságból oly hamar kijut, hogy Szibériában sínylődő barátja, Tyeplov „örömteli irígységgel” olvashatja 1903 júliusi levelét. „Milyen teljes élet, milyen sokoldalú tevékenység!” — kiált fel a száműzött. — „Büszke vagyok az én szeretett Ervinemre.”

Valóban, Szabó ekkor már „a párt szellemi vezérének” s a marxizmus egyedüli komoly tudományos szintű művelőjének, képviselőjének számít. Ezt a rangját — sok kisebb munkája, kitűnő könyv-

ismertetései mellett — 1903-ban két fellépésével alapozta meg, hogy aztán 1904-ben egyértelműen kiérdemelje.

Első nyilvános fellépésére 1903. február 13-án került sor a Társadalomtudományi Társaságnak „A szociológia újabb irányai”-ról rendezett vitájában, ahol a magyar szociológiában addig uralkodó „organikus” elmélettel és az előadó, Leopold Gusztáv által képviselt „teleologikus” felfogással szemben a legtöbb felszólaló részéről bírált vagy semmibe vett materialista történet szemlélet védelmében állt ki. Szabó rossz szónok volt, s Jászi szerint kizárólag akaraterejével, szívósságával érte el, „hogy kezdetben dadogó, s meg-megakadó előadási módjából egy tűrhetően folyamatosat, vitára és meggyőzésre alkamasat tudott for-

málni”. Itt még a tekintélyes és gyakorlott vitapartnerek — Hegedűs Lóránt, Méray-Horváth Károly, Pikler Gyula, Jászi Oszkár — is feszélyezhették. Hogy felszólalása mégis átütő és maradandó hatású sikert aratott, legalább három okkal magyarázható.

Magyarországon, magyar nyelven ekkor jelent meg a marxizmus teljes tudományos fegyverzettel. Magyar tudományos fórumon először lépett fel valaki a marxi és engelsi *életmű* ismeretében, ráadásul a kor szociológiai műveltségének birtokában. E fellépésre a pillanat is igen kedvező volt. A fiatal magyar szociológia első válságát élte: az organikus iskola csődje mind nyilvánvalóbb lett, Durkheimet még alig ismerték, a Leopold Gusztáv által kolportált Stammler-

féle teleológia elfogadása pedig lemondás lett volna a tudomány rangjáról. A történelmi materializmus a tudományos determinizmusnak a gazdasági törvényszerűségeken alapuló rendszerét kínálta.

Ugyanakkor Szabó még azzal is megkönnyítette hallgatósága számára a materialista történetfelfogáshoz való közeledést, hogy szembefordult a Kautsky-féle — akkor egyedül „hivatalosnak” számító — marxista iskola merev és egyoldalú gazdasági determinizmusával. Mint az orosz szocialisták tanítványa, maga is úgy vélte, hogy elterjedt formájában a marxizmus fatalizmushoz, kvietizmushoz, azaz belenyugváshoz vezet, kizárja az egyén öntudatos akaratkifejtését. „Az a kérdés tehát — hangoztatta —, hogy a történelmi materializmusba

szervesen beilleszthető-e az ember? ... Az én véleményem szerint Lavrov kiegészítését adja a marxizmusnak, amelyben a szubjektív elem nem érvényesül eléggé, de nem elvben, hanem csak a kidolgozásban.” Márpedig „nem azt kell nézni, vajon a tan rendszeresen ki van-e fejtve, hanem azt, hogy kifejthető és fejleszthető-e?”

Úgy tűnik, Szabó itt sok mindent előlegezett jóval későbbi korok modern marxista törekvéseiből. Van azonban egy jelentős különbség: Lenin, Gramsci vagy Lukács a fenti ellentmondást a *dialektika* segítségével igyekeztek feloldani, míg Szabó szerint „a hegeli dialektika nem oly lényeges a történelmi materializmusra, hogy azt félelem nélkül feláldozni ne lehetne”. Így Lavrovnak, az orosz na-

rodnyikság ideológusának hős-elméletét hívja segítségül: „minden társadalmi haladás a kritikusan gondolkodó egyéniségek érdeme.” Itt van marxizmusának Achilles-sarka. Miközben tudósként az objektív társadalmi törvényeket kutatta, elismerve azok létét, mint harcos és moralista tiltakozott a szigorú kauzalitás uralma ellen, amely kizárja az egyéni kezdeményezést, s felment az egyéni felelősség alól. Pontosan megérezte, hogy a tiszta ökonómiai szükségszerűség rendszerében nincs hely az etika számára. Eredetileg nem is a taktikai nézeteltérés, hanem éppen ez fordította szembe a „német” szociáldemokráciával, s vonzotta az orosz szocialistákhoz, akik — irányzatoktól függetlenül — nem a fejlődés automatizmusától várták, ha-

nem *csinálni* akarták a forradalmat. Ami pedig a „szubjektív oldal” egy másik elemét illeti, megintcsak Jászi írja róla: „alig ismertem embert, aki úgy hitt volna az eszmék erejében, mint ez a történelmi materialista.” Néhol talált „dialektikus” megoldást, például 1902-es, *Tömeg vagy egyén* című cikkében: „Nem az a tömeg harca, hogy minden egyes ember abban az igyekezetében, hogy a tömegben a többivel együtt, egymás mellett maradjon, bátorságát fékezze, energiáját eleressze, tetteiben a gyengébb társak erejéhez igazodjon... A tömegharcban minden egyes ember legnagyobb harci bátorságára, legnagyobb energiakifejtésére, legnagyobb tetteire van szükség.” De a dialektikát mint módszert, művi-nek tartotta, gondolkodásától olyannyira

idegen volt, hogy nemcsak tudatosan — ösztönösen sem alkalmazta. Kemény alternatívákban gondolkodott, ez tette nézeteit, ítéleteit oly áttetszően tisztává, de sokszor mereven szélsőségessé is, s ez távolította el fokozatosan előbb a marxista ortodoxiától, majd részben magától a marxizmustól is. Mivel a moralista sokszor erősebb volt benne, mint a gondolkodó, minél inkább csődbe jutott — különösen a háború kitörése után — a II. Internacionálé marxizmusa, s minél kevésbé talált maga is marxista választ a feltoluló kérdésekre, annál erősebben tolódott el egész gondolkodása az etikai kérdésfeltevések felé.

Szabó nem érte be a történelmi materializmus megvédésével és lényegének pozitív kifejtésével. Magára vállalta azt a

nehezebb feladatot is, hogy e társadalomfelfogást közvetlenül, polemikusan szembesítse a magyar szociológiai gondolkodásban még erős gyökerekkel rendelkező biológiai szemlélettel, a „társadalomtudomány mint természettudomány” koncepcióval. Bírálata tárgyául nem Méray-Horváth vagy Hegedűs Lóránt szélsőséges, könnyen támadható nézeteit választotta, hanem a szemlélet akkori legszínvonalasabb képviselőjének, egyik legközelebbi barátjának, Somló Bódognak *Állami beavatkozás és individualizmus* című könyvét. Szabó *Természet és társadalom* című kritikai tanulmányában gyökerében támadja meg a századfordulón oly divatos szociáldarwinizmust, amely természeti törvényekre próbálta visszavezetni a társadalmi jelenségeket, folya-

matokat. Éles határt húz a természeti és társadalmi jelenségek merőben különböző köre közé: „A természettudományban egyetemes és örök törvényszerűséget megállapíthatunk; ellenben minden társadalmi törvény csak *történeti* érvényességű, csak *bizonyos* társadalmi rendben uralkodik.”

Ebből mindjárt levonja a következőt a társadalmi gyakorlat számára is: „Örök törvényekkel szemben küzdelmünk hasztalan. Ellenben, ha felismerjük valamely törvény relativitását, nemcsak lehet, de kell is azon fejlődésállapot felé törekednünk, amelyben a társadalom más, magasabb ritmusú törvényei érvényesülnek majd.”

Nem kétséges, hogy Szabó Ervin szerényen magabiztos fellépései, lényegre

törő, színvonalas, gondosan fogalmazott fejtegetései éles, de soha nem sértő bírálatai igen jó szolgálatot tettek a materialista történelemszemlélet és általában a marxizmus térhódításának a haladó magyar értelmiség köreiben. Ettől kezdve — ami persze más tényezőknek és személyeknek is köszönhető — ez a problematika, s nem az organikus szemlélet kérdése állt a Társadalomtudományi Társaság vitáinak fókuszában.

Szabó azonban nem volt elégedett sem a marxizmusnak a magyar közgondolkodásban és munkásmozgalomban való elterjedtségével, sem — különösen — a marxizmus és a szociológia kapcsolatával. A *Kommunista Kiáltványon* kívül alig jelent meg valami magyarul Marx és Engels írásai közül, az érdeklődő, ta-

nulni vágyó munkások előtt tehát eleve el volt zárva ez az irodalom. Az értelmiség általában olvasott ugyan németül, de kevesen vették a fáradságot, hogy felkutassák és eredetiben ismerjék meg a nehezen hozzáférhető és nem is könnyű műveket. Többszörre másodkézből, polgári kritikusok vagy marxista népszerűsítők munkáiból kaptak képet a marxizmusokról. Szabó elsősorban a magyar szociológusokat kívánta óvni attól, hogy beérjék akár a marxizmus „leghívebb hívei, *quasi* hivatalos magyarázóik ismertetésekkel”, hiszen „Karl Kautsky és Antonio Labriola és Paul Lafargue kétségkívül igen jó marxisták, de Marx és Engels mégis csak jobbak. És minden más interpretátornál jobb interpretátorok vagyunk magunk, mert a mi újabb

és egyéni nézőpontjainkkal termékenyítjük meg és építjük tovább a régit.” Ezzel függ össze Szabó másik hiányérzete. Nemcsak itthon, hanem a határokon túlra pillantva is azt látja, hogy a dinamikusan fejlődő, a társadalmi jelenségek mind több körének vizsgálatára kiterjedő szociológia, és az ortodoxia által béklyózott marxizmus között alig van szerves, termékenyítő kapcsolat.

Ez a felismerés érlelte meg benne 1903-ban élete két legnagyobb tudományos vállalkozásának tervét. Az egyik, Marx és Engels válogatott műveinek első magyar kiadása, ha az elképzelnél lassabban és kisebb terjedelemben is, de megvalósult. A másikat, *A társadalmi osztályok és az osztályharc elmélete* címmel tervezett nagy marxista szociológiai szin-

tézist nem tudta befejezni, kéziratát töredékesen, kiadatlanul hagyta hátra. E munkájában nem kisebb feladatra akart vállalkozni, mint a történelmi materializmus és a modern szociológia, antropológia, etnológia, szociálpszichológia eredményeinek szintetizálására, hogy azután egy korszerűsített, Marx módszerével és szemléletével áttekintve-átszűrve az Artur Bauer, Giddings, Asturaro, Tarde és mások által felhalmozott hatalmas ismeretanyagot, az őstársadalomtól kezdve végigkísérje a társadalmi differenciálódás, az osztályképződés, az államkeletkezés és a társadalmi tudatfejlődés folyamatát, végül pedig bemutassa az osztályharc módszereit és eszközeit „felülről” (állam, jog, vallás, tudomány, erkölcs) és „alulról” (politikai és

gazdasági mozgalom, forradalmi ideológia), s a küzdelem szükségszerűnek láttott eredményét: a kapitalizmus bukását.

Nem tudjuk pontosan, mi okozta e mindmáig időszerű vállalkozás kudarcát: egyéb munkakötelezettségek, az éppen erre az időre eső állásváltoztatás, a pártellenzék ekkor nekilendülő mozgalmának szívóhatása vagy egyszerűen a feladat túlméretezettsége, Szabó tudományos aggályossága, esetleg a „szubjektív elemek”, az eszmék és a személyiség történelmi szerepével kapcsolatos kérdések (amikre Kautskytól sem tudott kielégítő választ kapni) megoldatlansága. Talán mindez együttesen. A magyar társadalomtudomány súlyos vesztesége, hogy ez a munka nem készült el, de egyes gondolatait, részeredményeit

— szétszórta — fellelhetjük Szabó 1903—4-es írásaiban, anyagának egy része beépült *A tőke és a munka harca* című, későbbi népszerű könyvébe, az elvégzett előmunkálatok pozitív és negatív summája pedig egész életművébe.

Az *Osztályharc* előmunkálatai idején, 1903 végén kezd hozzá a három kötetre tervezett Marx—Engels-válogatás szerkesztéséhez. A magyarországi szükségletekhez szabott kiadvány már műfajában is eredeti, előzmény gyanánt Szabó is csak a „Mehring-féle hagyaték”-ra tud hivatkozni. Célja, hogy a gyűjteményben „mind az új és sajátos, amit Marx és Engels a szociológiában, filozófiában, közgazdaságtanban, történetírásban, politikában alkottak ... legjellegzetesebb műveik által képviselve

legyen". Az „elkerülhetetlen hiányokat, réseket" saját szavaival: az egyes művekhez írt bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel akarta kitölteni. A gyűjteményt Garami Marx—Engels-életrajza volt hivatva bevezetni, záróköve pedig Szabó összefoglaló—méltató tanulmánya lett volna a marxizmusról. Mindezt olyan színvonalon — s ez volt az elgondolás legmerészebb része —, hogy a kiadvány egyaránt szóljon a művelt, de a marxista irodalomban járatlan szociológushoz és az előképzettség nélküli munkáshoz, Szabó ügyelt rá, hogy ne legyen „a gyűjteményben egyetlen darab sem, melyet intelligens munkás meg ne érthetne, és élvezettel és értelmi nyereséggel nem olvashatna". Ezt az olvasóréteget tartotta szem előtt a munka részletenkénti, 30 fil-

léres füzetekben való megjelentetése is.

Az előkészítés és szerkesztés során tovább szélesednek Szabó nemzetközi és hazai kapcsolatai. Tanácsot, segítséget kér és kap többek között Mehringtől és Plehanovtól is, de Kautsky az, akivel az egész tervet behatóan megvitatja. Nyilván őt tartotta erre a legilletékesebbnek, de a „marxista pápa” tanácsaiból minden tisztelete ellenére is csak azokat fogadta meg, amelyek az ő meggyőződése szerint is megfeleltek a magyar Marx—Engels-kiadás követelményeinek.

Kitűnő fordítógárdával dolgozott együtt: Bresztovszky Ernő, Csizmadia Sándor, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond (akivel ekkor barátkozott össze) és Szabados Sándor munkája lehetővé tette, hogy az első kötet 1905 elején megjelen-

jen. A második, Szabó betegsége miatt megkésve, csak négy év múlva, a harmadik pedig — az SZDP-vel történt szakítása következtében — már egyáltalán nem jelent meg, lévén a kiadás félig a Népszava-könyvkereskedés vállalkozása.

A munka így, befejezetlenül is egyik legfőbb szellemi tápláléka lett a marxizmussal ismerkedő nemzedékek egész sorának, hiszen mintegy négy évtizedig ez maradt a marxi szövegek egyetlen nagyobb magyar nyelvű gyűjteménye. De túl ezen, külön szint és vonzerőt kölcsönzött e két kötetnek az a tény, hogy a két szellemóriás örökségét egy *XX. századi magyar* gondolkodó — mély és erőteljes gondolkodó — tolmácsolta, értelmezte, s próbálta — néha küszködve, néha vitára ingerlően, de éppen ezért

gondolatokra serkentően — összhangba hozni kora és hazája viszonyaival. Találón írt Leopold Lajos az első kötet megjelenése után: „A magyar marxizmusnak ez a legelső könyve.”

De a kötet szerkesztési teendőinek zömét Szabó már 1904-ben, új élet- és munkakörülmények között végezte el. A jelek szerint már 1903 tavaszán vagy talán még korábban eldöntötte, hogy megválnak a kamarai könyvtártól, amely immár teljesen rendezett állapotában és a maga korlátozott olvasói és gyűjtőkörével nyilván nem kínált további kibontakozási lehetőségeket, vonzó feladatokat. Szerepet játszhatott elhatározásában a tőkés körök egyes vezető képviselőivel, például Hegedűs Lóránttal való ellentéte is, de még inkább az az általa-

nosabb kényelmetlenségi érzés, amely abból származott, hogy forradalmi szocialista létére, ha csak könyvtárosként is, de mégis a nagytőke embereinek szolgálatában és szolgálatára áll, anyagilag, egzisztenciálisan tőlük függ.

Az új lehetőség a számára legelfogadhatóbb — vagy inkább legkevésbé elfogadhatatlan — murkaadónál, a fővárosnál mutatkozott. 1903 elején dőlt el közgyűlési határozattal a fővárosi könyvtár létesítésének régóta vajúdó ügye, amely hosszú évek óta a vizsály almája volt a Körösy József vezette Fővárosi Statisztikai Hivatal és Toldy László (Toldy Ferenc fia) budapesti levéltárnok között. A csatát a kitűnő Körösy nyerte meg Bárczy István tanácsnok, a későbbi nagynevű liberális polgármester támoga-

tásával, s már 1903 tavaszán elhatározta, hogy az egyelőre az ő igazgatása alá kerülő új, egyesített könyvtár élére egykori tanítványát, Szabó Ervint fogja kineveztetni. Az állásra az év végén írták ki a pályázatot, s 1904 márciusában, mint az előre látható volt, Szabó folyamodványát fogadták el. Május elsején mint Budapest első „könyvtárnoka” el is foglalta új hivatalát a Városháza Károly körúti (ma: Tanács körút) szárnyának első emeletén, s október 15-én az öt főnyi személyzettel működő könyvtár megnyílt az olvasók számára.

Klacsko egy 1904 tavaszi leveléből kitűnik, hogy az új állást Szabó is, ő is, a kérdés „végleges megoldásának” tekintette. Az is lett. Szabó nem látott többé okot arra, hogy munkakörén, életkere-

tein változtasson. Összenőtt a könyvtárral, amelyet — szinte a semmiből — ő növelt naggyá, Budapest egyik legfontosabb, legmodernebb kulturális intézményévé. Ez az ő birodalma volt, ahol Bárczy István polgármester és Wildner Ödön városi tanácsnok védőszárnya alatt nagyfokú függetlenséget élvezett, szabadon valósíthatta meg saját elképzeléseit. Viszonylag magas köztisztviselői fizetését a magyar közigazgatás legliberalisabb, ez időben sok jó kulturális és szociális kezdeményezést megvalósító szektorától, a fővárosi tanácstól kapta — nem az államtól, nem a tőkések közvetlen érdekszervezetétől, s nem is, mint sok mozgalmi vezető, a munkások betegsegélyező pénztárától. Végül, ami a legfontosabb, állandóan érezhette, hogy

feltétlenül hasznos munkát végez, okos kompromisszumot kötött.

Az új állás elnyerésével szinte pontosan egybeesik élete egy másik fontos eseménye. 1904. március 6-án tartotta meg a Társadalomtudományi Társaságnak *A társadalmi fejlődés irányáról* rendezett nagyszabású előadás- és vitaciklusa keretében *A szocializmus* című előadását. Egész előző, de különösen 1903. évi munkásságának méltó honorálása volt, amikor a Társaságban (nyilván a szociáldemokrata párttal egyetértésben) rá esett a választás, hogy a liberalizmussal, a konzervativizmussal (keresztényszocializmussal) és az anarchizmussal szemben a szocializmus irányzatát képviselje. Jelen-tős és különös alkalom volt a század hajnalán ez a hónapokig tartó vitacik-

lus, amelyen a legellentétesebb társadalmi, eszmei, politikai irányok szószólói — Prohászka Ottokár és Garami Ernő, Giesswein Sándor és Vészi József, Geőcze Sarolta és Batthyány Ervin, Hegedűs Lóránt és Schmitt Jenő Henrik, összesen csaknem harmincan — elvileg tudományos érvekkel igyekeztek meggyőzni, nem annyira egymást, mint inkább hallgatóságukat és a szélesebb közvéleményt, saját igazukról. Alighanem a legkedvezőbb történelmi pillanatban került rá sor: egy évvel később, a politikai küzdelmek elmérgesedése után, már nem lehetett volna hasonlót rendezni, egy évtized múltán pedig már gondolni se lehetett volna ilyesmire.

A Kereskedelmi és Iparkamara ülés-termét zsúfolásig megtöltő hallgatóság

előtt Szabó kitűnően oldotta meg feladatát. Elegánsan fogalmazott, tömör, világos érveléssel ismertette a szocializmust mint a gazdasági-társadalmi fejlődésből szükségszerűen kinövő eszmeáramlatot, mozgalmat és jövődő társadalmi berendezkedést. Közben leszögezte: „E fölolvadás nem akar a marxizmus apológiája lenni. Én azon nézetem vagyok, hogy a marxizmusnak úgy számos elméleti tételét, mint sok gyakorlati alkalmazását a tudomány és az élet megdöntötte. (De) a marxizmusnak nemcsak tévedései vannak — sokan csak ezt szeretik látni — hanem számos, a tudomány tárházába is átment tétellel kapcsolja a szocializmust a szociológiához.” A modern szocializmusnak két ilyen tételét emelte ki, „egy objektív és egy szubjek-

tív tényezőt, ... amely szükségszerűen a szocializmus irányába tereli a társadalmi fejlődést. Az egyik az ipari koncentráció, a másik az osztályharc". Ez utóbbinak — természetesen — elsősorban gazdasági formáit hangsúlyozta, majd felvázolta a szocialista társadalom képét (megvallva, hogy „a szocializmusnak ez a legnehezebb kérdése”), végül, visszautasítva az ellenfelek leggyakoribb vádját, szárnyaló szavakkal beszélt az egyéni szabadság és érvényesülés lehetőségeiről a jövő társadalmában.

A hosszú vita legvégén, 1904. május 20-án került sor Szabó zárszavára, amelyben a „győztes” fölényével összegezhette a nagy mérkőzés eredményét: „Egyetlen társadalmi ideál maradt tehát, amely a társadalmi haladás irányá-

ba esik: a szocialista ideál. Egyetlen társadalmi osztály, amely érdekeinek sérelme nélkül harcolhat ez ideálért: a munkásosztály. Egyetlen harci eszköz, amely mindenképpen ez ideál irányába visz: az osztályharc.”

Életének talán legnagyobb pillanata volt ez. A marxi szocializmus eszméjét és harci taktikáját, amelyről eddig Magyarországon csak rendőrileg ellenőrzött munkásgyűléseken beszéltek, amelyről szegényes kis pincenyomdák zajában vitázott Garamival, most a munkásság ereje és az ő szellemi felkészültsége egy tudományos társaság vitáján a magyar közélet tekintélyes képviselői számára is nagyon komolyan veendő, központi kérdéssé tette. Ez az eszme ezzel elismerten is benyomult a magyar közgon-

dolkodásba, s ez akkor és még jó ideig Szabó Ervin nevéhez fűződött. E pillanatban úgy érezhette, hogy jó úton halad: mégis sikerült összekapcsolnia tudományos tevékenységét forradalmár hivatásával.

A megtalált harmónia érzése azonban nem lehetett tartós.

Alig egy hónappal a Társadalomtudományi Társaság vitájában elmondott zárszó után, 1904. június 29-én Szabó a következőket írja Somló Bódognak: „Küldettem ma Neked néhány számot a »Világosság«-ból. Ezzel úgy áll a dolog, hogy én és még néhányan megszakítottuk a pártvezetőséggel az összeköttetést, és a »Világosság« körül csoportosulva a párt reformjára törekszünk. Amint azt a cikkekből kiveheted.

Ezt a lapot üldözni fogják. Nekünk pedig minden reményünk ehhez fűződik. Fenn kell tartani, különben, úgy érez-

zük, sohasem lesz Magyarországon valódi szocializmus.”

E sorok szokatlanul drámai és patetikus hangja, úgyszintén az a körülmény, hogy a pártonkívüli, sőt, a mozgalomtól is kimondottan idegen Somló Bódoghoz íródtak — Szabónak kifejezetten *nem* volt szokása a pártügyekbe polgári barátait beavatni — valami friss sebre, élményre vagy megrázkódtatásra vall. De Szabó megfontoltságát ismerve, fel sem tételezhető, hogy nyomós okok és — főleg — előzmények nélkül szánta volna el magát a „szakításra” (ami egyébként még korántsem volt igazi szakítás), ellenzéki lap kiadására és a pártvezetőség elleni küzdelemre.

Valóban, 1905 elején kiadott ellenzéki brosúrájában ő maga utal igen nyoma-

tékosan „a pártban két éve létező és külön véleményét tervszerűen propagáló töredék” és egy másik, „azon ellenzéki áramlatot károsnak ítélő és vele szemben tudatosan állást foglaló töredék” működésére — más szóval két frakció harcára.

Szabó Ervin tehát 1903-tól számítja ellenzéki tevékenységét. Feltehető, hogy eredetileg főként diákokból és fiatal értelmiségiekből álló híveinek csoportja, amelyet eleinte csak valami *más* szellem, de még nem a tudatos ellenzéki küzdelem szelleme hatott át, fokozatosan, szinte észrevétlenül változott ellenzéki frakcióvá.

Módosult mindenekelőtt a csoport összetétele. A vezető „szocialista diákok” — Mérő Gyula, László Jenő, Ladányi Ármin és Vágó Béla — mellett egyre

fontosabb szerephez jutott a csoportban Tarczai Lajos és Dániel Arnold (akinek apósa a 90-es évek óta ellenzéki Engelmann Pál volt), továbbá két idősebb, tapasztalt, a pártban megbecsült értelmiségi szocialista: Lóránt Richárd és Brill Richárd, az asztalosok szakszervezetének és lapjának egyik vezetője, Naszódi Zsigmond és — nem utolsósorban — a pártvezetőség két tagja: Buchinger Manó és Csizmadia Sándor. „Ez a csapat nem képes megmérkőzni ezekkel a sátáni gazemberekkel, akik igen ügyesen folyton jobban és jobban konzerválják hatalmukat, s nagy karmaikat folyton mélyebbre vájják a párt testébe” — írta Szabónak már a fő erőpróba lezajlása után, 1905-ben a maga szertelen, demagóg stílusában Vágó Béla,

egyenként jellemezve a csoport minden tagját. Utólag könnyű megállapítani, hogy az esélyek megítélésében igaza volt. De annak idején az ellenzék harca korántsem látszott reménytelennek.

Ezzel a gárdával, amelyet néhány más párt- és szakszervezeti vezető rokonszenve is támogatott, Szabónak jó esélyei lehettek arra, hogy — eredeti céljai szerint — apránként, szívós munkával, befolyását mind több területre kiterjesztve — emelje a mozgalom eszmei és morális színvonalát, s ellensúlyozza, majd visszaszorítsa a pártvezetésben uralkodó „betegpénztári”, majd az annál csak néhány fokkal különb „német” szellemet.

Az ellenzék első nyilvános fellépése után, amelyre az 1904. április elején,

élesedő társadalmi és politikai küzdelmek légkörében megtartott XI. pártkongresszuson került sor, a pártvezetőség eltávolította a *Népszavától* a „rágalmazó” Vágó Bélát, és a még csak szelíden ellenzéki *Világosság* megszüntetését követelte.

Ez már hadüzenet volt, amelyet csak behódolás vagy nyílt háború követhetett. Az ellenzék az utóbbit választotta, s 1904 júniusától — amint Szabó írta — „a Világosság körül csoportosulva, a párt reformjára” törekedett, más szóval a frakciós tevékenység útjára lépett.

Igazi frakcióról beszélhetünk, hiszen a csoportnak megvolt a maga külön vezetője, külön orgánuma, külön fegyelme: tagjai a hivatalos pártfórumokon előzetes egymás közti megállapodá-

sok alapján, a pártvezetőséggel ellentétes célok érdekében léptek fel. Igaz, nem teljes összhangban és szervezettséggel, mivel a két pártvezetőségi tag, Csizmadia és főként Buchinger ezen az úton egyre kevésbé tudta követni a csoportot, gyötrelmesen egyensúlyozott a kétféle fegyelem között, és végül az erősebbnek, a pártvezetőség diktátumának hódolt be.

A *Világosság*, amely eredetileg a szabadgondolkodók ateista lapjaként indult, voltaképpen csak 1904 júliusa és szeptembere között volt a pártellenzék elméleti orgánuma. E negyedév alatt megjelent három szám cikkei — közülük Szabó *Pártfegyelem és egyéni szabadság* című, folytatásokban megjelent tanulmánya volt a legjelentősebb — lényegében arra az egyetlen célra irányultak,

hogy elvileg megindokolják a párton belüli ellenzék létének és működésének jogosultságát.

Szabó Ervinnek ez a talán legszebben felépített, maradandó értékű fiataalkori írása a legáltalánosabb oldalról, az egyén társadalmi szerepe és a demokrácia oldaláról közelíti meg a pártfegyelem és a párton belüli demokrácia kérdését. 1903-as kérdésfeltevését sokkal szélesebben kibontva, összefoglalja nézeteit az objektív fejlődéstörvények és a tudatosan cselekvő ember kapcsolatáról, a szabadság és a demokrácia biztosítékairól, többség és kisebbség viszonyáról. Kifejti, hogy amikor „az engedetlen kisebbségek viselkedésének megítéléséről van szó, nem abból a nézőpontból kell kiindulni, hogy vajon a kisebbség meg-

sértette-e a demokrácia elveit, hanem abból a sokkal magasabból . . . , hogy azon kisebbségek viselkedése a társadalom haladását szolgálja-e?”. Leszögezi: „A demokráciának az az alapelve, hogy a többség akarata a döntő, amelynek a kisebbség magát alávetni tartozik, helyes elv. A társadalom mozgó állapotának és a társadalom álló állapotának dinamikai elve éppen ellentétes. Minden tudatos társadalmi változás eredete egy egyénre vagy elszánt kisebbségre vezethető vissza; ellenben kisebbségek *uralma* eddigelé mindenkor maradást és elnyomást eredményezett.”

Gondolatmenetét a szocialista pártra alkalmazva, egyenesen kimondja: „a mi szocialista pártunkban ismétlődik a demokráciának azon betegsége, hogy a

vezetőségek uralmukat perpetuálni akarják. Ez történhet tiszta jószándékkal: öntudatlan konzervativizmusból ... és történhet közönséges önző uralomvágyból. De mindenképpen beteges tünet, amely ellen idejekorán fel kell lépni.” Végül arra figyelmeztet, hogy „a szocialista párt ... fejlődésének lehetőségét azon pillanatban tönkretette, amikor a különböző vélemények szabad nyilvánításának útját szegte, megakadályozván ilyképp, hogy programja a mindenkori tudomány színvonalára emelkedjék”.

A pártvezetőség természetesen nem sokáig tűrte, hogy olyan lapban, amelyet a párt terjesztési apparátusa útján a pártszervezetekhez is eljuttattak, „tűzrevalónak” nevezzék a magyar szociáldemokráciát, mint Szabó tette cikke vé-

gén, azzal az indokolással, hogy eltért „a társadalmi fejlődés magasabb törvényeivel” összhangban levő egyetlen pártelvtől: a munkásság öntudatának fejlesztésétől. A vezetőség tehát — formailag teljesen jogosan — felszólította az ellenzéket: vagy szüntessék meg a *Világosságnak* mint a párthoz tartozó lapnak megjelentetését és terjesztését, vagy helyezték a lapot a pártvezetőség ellenőrzése alá.

Szabó e kiélezett helyzetben *nem* a teljes szakítást választotta. Ami azt jelentette: nem adta fel a harcot, még bízott a párt megreformálásának lehetőségében. Reményét a pártvezetőség tárgyalókészsége is igazolta. Csizmadia közvetítésével alkudozás kezdődött a *Világosság* további vonalvezetéséről és

szerkesztőségének összetételéről, s a megegyezés végül a harmadik fél, a lapot kiadó „asztaltársaság” szabadgondolkodó (nem szocialista) tagjainak ellenállásán hiúsult meg. A *Világosság* visszavedlett egyszerű ateista közlönnyé, s a pártellenzék végképp elveszítette saját orgánumát, amelyről Szabó azt írta: „minden reményünk ehhez fűződik.”

1904 októberében Szabó egyhónapos tanulmányútra Párizsba utazik. Közben sikertelen kísérletek történnek egy új független szocialista lap (*A forradalom*) megindítására, Tarczai a *Népszavában* vív cikkpárbajt a párton belüli „rend” legfőbb őrévé immár nyíltan felcsapott Garamival, de egészében véve az ellenzéki mozgalom egy időre visszahanyat-

lik. A Párizsból hazatérő Szabó mégis optimista, a kinti tapasztalatok, a francia szindikalistákkal való személyes találkozás megerősítették önbizalmában, meggyőződésében. „Amerre nézünk — írja a Marx—Engels-válogatás 1904. december 20-ról keltezett előszavában — sokat ígérő reneszánszát látjuk ... a marxizmusnak. *Vissza Marxhoz!* — mind erőteljesebben és mind sajátosabb értelemben hangoztatott jelszó ... Valóban, ily jelek láttára büszkén és bátran ismételhetjük a nagy flórenci szavait: *Sequi il tuo corso, e lascia dir le genti!*” S hogy ezt az utat a maga számára is felfelé vezetőnek látja, arra Victor Adlerhez ugyanekkor írt levelének egyik kitétele is bizonyíték. A Párizsba készülő Jászi számára kér itt ajánlólevelet, barátját

„a jövődöbeli magyar Jaurès”-ként jellemzi s hozzáfűzi: „előreláthatóan ő lesz a legveszélyesebb ellenfelem a magyar szocialista táborban.”

A nyíltan forradalmi és a bevallottan reformista erők tiszta, eszmei összecsapásában látja tehát a jövőt, s ebben már nem is juttat érdemleges szerepet a pártbürokráciának, amellyel éppen döntő leszámolásra készül a közelgő XII. kongresszuson. Az alkalmat oly fontosnak ítéli meg, hogy szokatlanul „személyes” kiállásra szánja el magát. 1905 márciusában jelenik meg — szerzőségét átlátszó fátyollal fedő „Szontágh Ernő” álnéven, — *Hogyan módosítsuk a párt-szervezeti szabályzatot?* című füzetet.

A szervezeti szabályzat vitája ekkor már hosszabb idő óta folyt a *Népszava*

hasábjain. Szabó brosúrája azonban lényegesen eltért a legtöbb előterjesztett javaslattól: nem a szabályzat egyes pontjait, s ezek révén a pártélet bizonyos meghatározott szektorait kívánja megreformálni, hanem előző évi, *Pártfegyelem és egyéni szabadság* című tanulmányának szellemében, arra hivatkozva s abból bőven idézve, merőben különböző, sőt ellentétes pártkonceptiót állít szembe a meglevővel, s ezt nemcsak elvileg fejti ki, hanem az 1903-ban elfogadott szabályzaton pontról pontra végigmenve, konkretizálja is.

„Ki az ellentétekkel a nyilvánosságra!” — követeli már a bevezető sorokban. — „Mondjuk meg nyíltan: Ki miképp akarja pártunkat fejleszteni, haladását mily irányban terelni, mik törek-

vésünk akadályai? S fölvilágosított és tudatosan határozó elvtársak többsége döntsön aztán köztünk.”

Mintha a magyar szociáldemokrácia soraiban eltöltött öt évének minden lefojtott indulata, keserősége és aggodalma egyszerre szakadna ki belőle. Az egész brosúra egyetlen szenvedélyes, bár átgondolt támadás a centralizmus és a német „stramme Disziplin” ellen. „A szocializmusnak *nem katonákat* kell nevelni. A szocializmusnak *fölkelőkre* van szüksége, *önkéntes harcosokra*, kik tudják, *miért* harcolnak, és tudják, *miért* harcolnak *úgy, ahogy* harcolnak... *Intézményileg* kell biztosítanunk, hogy pártunk semmiféle akciója a vezető kisebbség kizárólagos, önkényes intézkedésének kiszolgáltatva ne legyen.”

Mintha Rosa Luxemburg gondolatmenetét folytatná: „Egy valóban forradalmi munkásmozgalom botlásai történelmileg hasonlíthatatlanul gyümölcsözőbbek és értékesebbek, mint a legjobb központi bizottság csálhatatlansága”. Rosa Luxemburg ezeket a szavakat 1904 júliusában írta, Szabó *Világosság*-beli cikkével egyidőben, *Az orosz szociáldemokrácia szervezeti kérdései* című, az általa „ultracentralistá”-nak nevezett bolsevikok, más szóval a lenini pártkoncepció ellen irányuló cikkének végkövetkeztetéseként. Luxemburg a lenini felfogásban, amelyet a blanquizmus-sal rokonított, főként két dolgot kifogásolt: a szervezett élcsapat éles elválasztását a forradalmi „miliőtől” és — Szabóval szinte azonos szavakkal — a központi szer-

vek közvetlen beavatkozását a pártszervezetek ügyeibe. Ugyanazon év augusztusában megjelent Trockij *Politikai feladataink* című, hasonló problémákkal foglalkozó brosrája.

Különös egybeesés, hogy e három írás, Európa más-más tájain, alig néhány hetes időkülönbséggel vetett fel rokon gondolatokat. Igaz, még különösebb, hogy Szabó soha nem utalt erre a szellemi rokonságra. Ő, aki állandó, izgatott figyelemmel kísérte a nemzetközi munkásmozgalom és szocializmus minden új fejleményét és irányzatát, nem vett tudomást Luxemburnak erről a cikkéről (amely az általa rendszeresen olvasott *Neue Zeit*ben jelent meg), s a nagy forradalmár alakját és működését, ahányszor csak említette — még 1916-ban is! —

az „intranszigenz ortodoxia” számára kevésbé rokonszenves kategóriájába sorolta. Ezzel magyarázható, hogy személyes kapcsolatot sem keresett vele soha.

Ebben az időben egészen másfelé orientálódik. A *Mouvement Socialiste* című folyóirat körül csoportosuló francia szindikalistákban, Georges Sorel és Hubert Lagardelle (valamint olaszországi elvbarátaik: Arturo Labriola és Robert Michels) irányzatában véli mindinkább felfedezni azokat az erőket, amelyek képesek lehetnek arra, „hogy a munkásmozgalmat visszavezérlik a marxi Internacionálé legfényesebb korszakának alapjaira”. Irántuk érzett rokonszenve már régebbi keletű (Michels-szel az 1902-es imolai pártkongresszuson barátkozott

össze), de a velük kötött szövetsége és jó néhány éves szoros együttműködése 1904 végi párizsi útján pecsételődött meg. Ezzel párhuzamosan bontakozott ki itthon az „anarchista gróffal”, Batthyány Ervinnel kötött személyes és politikai barátsága. Ő ajánlotta és kérte fel Batthyányt az anarchizmus „képviselőre” a Társadalomtudományi Társaság 1904-ben rendezett nagy vitáján, s barátja még abban az időben így jellemezte nézeteik rokonságát: „nagy örömmel vettem észre, hogy álláspontjaink sokkal közelebb vannak egymáshoz, mint gondoltam. Végeredményben ugyanazt gondoljuk, csak hogy te átmeneti állapotul a szociáldemokráciát tartod szükségesnek, míg én azt hiszem, hogy az elmentés irányba vinné az emberi fej-

lődést, mint amely felé haladni akarunk.”

A jellemzés, ami Szabó ekkori nézeteit illeti, elég pontosnak tűnik. Ez időben *még* valóban nem szakított — eszmeileg sem — a szociáldemokrata programmal, mozgalommal és párttal, de nemcsak történetfilozófiája, etikai felfogása és gyakorlati—forradalmi magatartása, hanem egész politikai gondolkodása is mind kevésbé fért a még tiszteletben tartott szociáldemokrata keretek közé. *A szocializmus* című, Társadalomtudományi Társaság-beli előadásáról két évvel később bevallja: „már az előadás írásakor is ügyeltem arra, hogy némely kérdésben már régebben elfoglalt egyéni álláspontom (amelyet — úgy hittem akkoriban — módomban lesz majd nagyobb

munkában kifejtenem) ne domborodjék ki túlságosan a más árnyalatú szocialistákkal közös tanok és meggyőződések és fogalmazások rovására.” De annyit mégis megengedett magának, hogy „ha nem is kifejezetten, de implicite” elítélje a szociáldemokrata pártok „szinte kizárólagosan politikai harcát”, és „a gazdaságilag szervezett munkásság közvetlen akcióját” helyezze előtérbe.

Lebecsülnénk Szabó gondolkodásának rendszerességét, ha e nézetét egyszerűen Tyeplov ökonomista felfogásának hatására vezetnénk vissza. Az lehetett a kiindulópont, de itt már alaposan átgondolt véleményről, gondolatrendszeréről van szó, amelyet igen jelentős közgazdasági, szociológiai és szocialista elméleti irodalom feldolgozása (többek között 16 bel- és külföl-

di társadalomtudományi folyóirat rendszeres olvasása) alapján alakított ki magában.

Sajátos módon a bernsteini revizionizmusnak abból a megállapításából indult ki, hogy a kapitalizmus újabb fejlődése érvényteleníti a Marx-féle „összeomlási elméletet”. De ennél többet nem is igen vett át a revizionizmus atyjától (akivel egyébként szintén rendszeres levelezési és publikációs kapcsolatban állt). „A bernsteinizmus nem számíthat hívei közé, mert szerintem a munkásosztály gazdasági harca csak akkor vezethet a szocializmushoz, ha szorosan és szigorúan az osztályharc talaján maradva, forradalmi célokért és nem apró-cseprő reformokért küzd” — jelentette ki a Társadalomtudományi Társaság vitájának zárszavában.

A revizionizmus fenti tételével saját forradalmi szindikalista elméletét dúcolta alá. Szerinte a marxi — politikai — osztályharc és proletárdiktatúra koncepciónak „az a fölfogás szolgált alapul, hogy a felszabadulás objektív tényezői: a gazdasági koncentráció és centralizáció gyorsan fejlődnek, ellenben a szubjektív tényezők: a munkásosztály osztálytudata és szervezettsége lassan”, s így csak egy öntudatos kisebbség szükségképpen politikai küzdelmére és diktatúrájára lehetett számítani. A valóságban viszont „épp az ellenkező következett be. A gazdasági fejlődés tendenciája ugyanaz, amelyet Marx lángesze feltárt — de tempója sokkal lassúbb”, „ellenben az osztálytudat ma már a munkásság millióit tölti el és pozitív alkotásokra serkenti,

amelyek ... szétvetették az osztályharcnak azon szűk kereteit, amelyeket a kizárólagos politikai harcnak eszméje a szervezett munkásságra rákényszeríteni akart". Így a felszabadulás valóban magának a munkásosztálynak a műve lehet. Ez pedig feleslegessé és túlhaladottá teszi az osztályharc addigi, kezdetleges, lényegében polgári formáit, elsősorban a „képviseleti rendszert”, amely a nagy többséget kizárja a harcból, s a munkásságot az öt képviselő politikusok, „ideológusok” külön rétege, az „intellektuelek vezetése alá” helyezi. Ennek az általa „új osztály”-nak nevezett, „sajátos osztályérdekekkel” rendelkező képviselődménynek a megszilárdulását annál is veszedelmesebbnek tartotta, mert „így a legdemokratikusabb, a proletárdiktatúra

is új egyenlőtlenségek létesítéséhez vezethetne”.

Ez a fél évszázaddal későbbi revizionista eszméket is előrevetítő gondolati háttér teszi igazán érthetővé a párttal foglalkozó 1904-es és 1905-ös írások nagyon nyomatékos, azonos befejező sorait: „A munkásság öntudatát kifejleszteni, ez a szocialista pártok legeredményesebb taktikája. Ezzel érték el eddig is legnagyobb sikereiket. Ezt kell gyakorolni a jövőben is. Ez — lehet — összeütközik egynémely egyéni érdekekkel, lehet, hogy hagyományos pozíciókat veszélyeztet, hagyományos tekintélyeket néhány fokkal lejjebb szállít: de bizonyára az egyetlen pártelv, amely a társadalmi fejlődés magasabb törvényeivel összhangban van.”

Szabó tehát ekkor *még* elismeri a munkáspárt létjogosultságát a szocializmusért vívott küzdelemben, de *már* minden képviseleti, parlamentáris és hatalmi funkciót megtagad tőle, szerepét a munkásság nevelésére korlátozza. Ebből logikusan következnek a párt szervezetére vonatkozó elgondolásai is, amelyekről többen jogosan kimutatták, hogy fél-anarchista jellegűek, s kibékíthetetlen ellentétben állnak nemcsak a „német” típusú pártok felépítésével, hanem a Lenin által éppen akkoriban kidolgozott bolsevik elvekkel is.

Szabót ez ügyben azzal szokták mentetni, hogy fellépése az adott helyzetben, az adott pártban, annak vezetőségével és elhatalmasodó bürokráciájával szemben mindenképpen, nézeteitől füg-

getlenül is pozitív jelentőségű, hiszen a centralizmus visszaszorításával frissebb, forradalmibb erők és szellem számára akart szabadabb működési teret biztosítani, s ez csak javára vált volna a magyar szocializmus ügyének.

De ma már ne tagadjuk meg tőle annak elismerését sem, hogy a párt felépítésével és funkciójával, harci céljaival és eszközeivel kapcsolatos összes ekkori gondolatai mögött egy mélységes aggodalom bújkált: a szocializmus és a szabadság széttéphetetlenségében kezdett kételkedni, s rettegve, lázasan kereste azokat az erőket és eszközöket, amelyek útját állhatják minden szabadságellenes tendenciának a szocialista párton, mozgalmakon és rendszeren belül.

Szabó tudta, hogy „a szabadság konk-

réte relatív fogalom, amelynek minden-
kori tartalmát és irányát a társadalom
anyagi és szellemi kultúrájának minden-
kori foka, osztályhelyzetünk, vagyoni
viszonyaink adják meg”. De azt is val-
lotta, hogy „a szocializmus úgynevezett
zsarnoksága a legrosszabb esetben csak a
polgári társadalom egy kis töredéke sza-
badságképzetével ellenkezhethet, de nem
magának a szabadságnak abszolút fogal-
mával”.

A szabadság motívuma dominált az
örömmek és a tettvágynak abban az árá-
dásában is, amellyel Szabó Ervin az 1905-
ös orosz polgári demokratikus forradal-
mat fogadta. Nem nehéz felismerni jelleg-
zetes eszméit és stílusát a budapesti főis-
kolák szocialista hallgatóinak *Orosz
testvéreink!*-hez címzett, február 28-i

kiáltványában. Bizonyára a még fogoly Tyeplovra is gondolva írta: „Köszönet a mi részünkről, magyar diákok részéről, akik százszorosan tanulhatunk tőletek! Egy európai köntösű, de ázsiai barbárságú uralkodó osztály a félszabadság és félszolgaság demoralizáló bilincseiben tartja az ország munkálkodó népét. Hogy éljünk — kevés, hogy érte haljunk — sok e szabadság . . . A ti végleges győzelmeitek a mi szabadságharcunk riadója lesz.”

Izgalommal leste, figyelte e nagyon remélt győzelem előjeleit, az oroszországi küzdelmek alakulását. Merőben alaptalan Révai Józsefnek az az állítása, hogy Szabó nem vett tudomást a cárr országában lezajlott forradalomról. Ellenben igaz, hogy minden lelkesedése és tényis-

merete mellett sem tudta levonni az orosz forradalomnak azt a legfőbb, később világtörténelmi tényé lett tanulságát, hogy Kelet-Európában éppen a polgári átalakulás befejezetlensége, a burzsoázia gyengesége következtében a demokratikus és a szocialista forradalmi célok összekapcsolhatók, s az elmaradottság az adott esetben nem hogy hátrányt, de előnyt jelenthet a hatalom megragadása szempontjából. Szabó az államhatalmat nem tekintette a szocialista fejlődés emelőjének. Ezt a folyamatot csak szerves fejlődés formájában tudta elképzelni, valahogy úgy, amint már 1904-ben megírta: „a munkásosztály a kapitalista gazdasági rend kebelében kezdi megalkotni gazdasági és társadalmi helyzetének sajátosságából kinövő csírait a jövő gaz-

dasági és társadalmi szervezési formáinak.” Másrészt ő, aki oly roppant erőfeszítéssel igyekezett megelégni a XX. század marxizmusát és nem egy kérdésben „merészelte” revideálni Marxot, „ortodox marxistának” bizonyult abban, hogy a szocializmus felmerülő új problémáira makacsul a legfejlettebb nyugati országok munkásmozgalmától várta a választ. Így fordult — éppen az orosz forradalom időszakában — a francia szindikalizmus felé.

A gyakorlatban azonban az orosz polgári demokratikus forradalom és vele csaknem egyidejűleg kibontakozó hazai kormányzati válság új lendületet adott Szabó és az ellenzéki csoport tevékenységének. A feszültségekkel teli légkörben joggal számíthattak az addiginál széle-

sebb visszhangra és támogatásra, s a pártvezetés helyzetének megingására is.

Az ellenzéki tevékenység jogosultsága és a szervezeti kérdések körül lezajlott elvi tűzpárbajt 1905 tavaszán gyakorlatibb jellegű hírlapi csatározás követte, s ebben a Garamival vitázó Naszódi és Ladányi mellett „Szontágh Ernő” is hallatta hangját: az „*Ácsok Szaklapjában* emelt szót „a centralizáció nagy veszedelemi” ellen, a szakszervezetek nagyobb szabadsága mellett.

Az április végén összeült XII. pártkongresszusra tehát jó reményekkel indulhattak az ellenzék küldöttei. Hiába intette mérsékletre őket az elnöklő Bokányi, hogy az ellentétek szikrája „oly lánggá ne fokozódjék, amely mindkettőnket eléget”, Dániel Arnold, Tar-

czai, Csizmadia és társaik a bírálát ösztűzét zudították a pártvezetőségre. Támadták nemzetiségi és parasztpolitikáját, az ellenzéki polgári pártokkal folytatott alkudozásait. Szemére hányták az ellenvéleményeket elfojtó „abszolutizmusát”, Vágó Béla eltávolítását, a Szon-tágh-brosúra árusításának betiltását és így tovább. Sok vihart kavartak leleplezéseikkel, sikerült néhány módosítást kicsikarniuk a szervezeti szabályzat tervezetében, de az ügyesen manőverező, mindent személyeskedésbe fullasztó Garamiékkel szemben képtelenek voltak felrázni és a maguk oldalára állítani a delegátusok zömét, s velük bármiféle döntő sikert elérni. Egy-két szakszervezet kivételével nem volt komoly tömegbázisuk; a vezetőség által manipulált küldöttek hol-

mi izgága és gyökértelen értelmiségi csoportosulást láthattak bennük.

A vereséggel felérő eredménytelenséghez hozzájárult az a körülmény is, hogy az ellenzéknek nem volt egységes platformja, még kevésbé átfogó programja. Szabó, az egyetlen ember, aki erre hivatott lehetett volna, a jelek szerint nem is törekedett önálló politikai program vagy taktikai platform kidolgozására. Nem ok nélkül, hiszen ezzel saját táborát bontotta volna meg, elriasztva magától mindazokat, akik csak a pártvezérek basáskodása és visszaélései elleni küzdelmében, de nem eretnek elméleti útke-reséseiben követték. Egyébként Szabó ekkor még ha akart volna, sem állhattott volna elő a hivatalostól lényegesen elütő programmal. A magyar élet három

sarkalatos kérdésében, a nemzeti, a nemzetiségi és a parasztkérdésben maga is doktrinér álláspontot képviselt. Éppen 1905 elején hátrította el határozottan Jászi ismételt felszólítását, hogy fogjanak össze a magyar szocializmus *nemzeti* szellemű megújítására, szabadítsák meg a mozgalmat az elszigeteltséget okozó „nemzetietlen póztól”, melyről — írta szemrehányóan barátja — „Te is elismered, hogy csak lidércnyomás, de amelytől nem akarsz a lelkeket megszabadítani, mert ez a *munkásokat* nem zsenirozza”. Hasonló okokból nem érezte át úgy, mint Jászi, a magyarországi nemzetiségi probléma jövő tragédiákat hordozó, drámai töltését, bár világosan látta és le is szögezte, hogy „a kérdés megoldása itt sem lehet más, mint . . . a

horvát, a szerb, a román, a cseh nemzet *helyreállított autonómiája és egysége*". Végül az agrárkérdésben a párt politikájáról elítélő véleménnyel volt ugyan, de ez inkább csak a következő években jegecesedett ki, s került előtérbe.

Így hát Szabó indokoltan és szükség-szerűen korlátozta a maga és az ellenzék törekvéseit a párt szervezetének és szellemének megreformálására (ami egyébként — az orosz példa elég jól bizonyítja — következményeiben volt olyan fontos, ha nem fontosabb, mint a részleteiben bármikormódosítható program reformja). De az ellenzéki csoport nem vonta le a maga frakcióvoltának konzekvenciáit, s már a pártbürokrácia elleni harcát — elvből vagy gyakorlatiatlanságból? — az általa eszményinek tartott laza, az egyéni

öntudatra alapító szervezési formák között vívta: nemhogy a vidéki küldöttek „megdolgozásában” nem követte a pozícióharcokban rendkívül jártas Garami—Goldner—Bokányi-trió módszereit, de — úgy tűnik — még saját embereinek kongresszusi felszólalásait, akcióit sem hangolta össze.

Végül nem elhanyagolható oka a kudarcnak, hogy az ellenzéknek Szabó Ervin személyében nem volt teljes értékű, igazi hadvezére. Volt ideológusa (akinek fejtegetéseit, mint Buchinger is írja, a tanítványok se mind értették), volt energiát sugárzó szürke eminenciása, irányítója, de nem volt *látható* vezére, zászlaja, aki a pártvezérek tekintélyével a nem beavatott „bizalmiférfiak”, az egyszerű párttagok, munkások szemében is valami

hasonlót tudott volna szembeszegezni. Jászi teljes joggal vetette szemére a kongresszus másnapján: „Kívülről nem lehet átgyúrni egy pártot. Az embernek be kell állni a harc közepébe és kikergetni a kufárokat.” És még élesebb fogalmazásban, Somló Bódognak: „Anonyme nem lehet politikát csinálni, mint Ervin hitte. Ki kell állnia annak, aki akar valamit, nem pedig holmi szervezeti szabályzatocskákat átdolgozni.”

Azt, hogy Szabó nem vett részt a pártkongresszuson, lehet magyarázgatni fővárosi állásával, rossz szónoki adottságai-
val, de már arra, hogy ez a példásan elvhű, eszmeileg rettenthetetlen ember 1918-ig, tehát két évtized alatt egyszer sem állt ki közvetlenül, teljes mellel — személyesen vagy írásban — a küzde-

lemre, csak egy elfogadhatónak tűnő magyarázat van: a közelharctól, a vele járó verejtékszagtól és személyeskedéstől irtózó, túl érzékeny, kissé arisztokratikus alkata. A könyvtár itt nem akadály volt, inkább búvóhely a küldetéssel küszködő próféta számára, „ahol magány és békeség övezze, semhogy a feddett népség megkövezze”. Az éles szemű Garami is alighanem erre gondolt, amikor egyszer azt mondta Buchingernek, hogy szerinte Szabó „tudatosan dolgozott azon, hogy értékes és érdekes egyéniségének a legmegfelelőbb elhelyezkedést harcolja ki . . . részéről ez nagyon céltudatos, tervszerű életformálás volt”.

*

Szabó és az ellenzék legtöbb tagja természetesen nem adta fel a küzdelmet, bár

ennek súlypontja az 1905—6-os kormányzati válság hónapjaiban a szervezeti kérdésekről a taktikaiakra tolódott át. Az ellentétek itt látszólag kisebbek voltak. Szabó fenntartás nélkül helyeselte a „nemzeti reakció” elleni harcot, s türelmetlenül várta az általános választójog megvalósulását — éppen nem azért, mintha ebben ő is valami csodaszert látott volna, hanem, fordítva — „mert 1. kiábrándítaná a munkásosztályt a politikai harcról táplált illúzióiból. 2. Ezzel hasznosabb célok felé volna ereje irányítható”. De éppen, mert a végcélt tartotta szem előtt, éber figyelemmel kísérte s nem is hagyta szó nélkül a pártvezetőség elvtelen ügyeskedéseit, a munkásság történelmi hivatásának a választójog egy tál lencséjéért való áruba bocsátását.

Tanítványai és hívei, elsősorban Dániel, Tarczai, Vágó és Csizmadia, ki-ki a maga területén, tovább folytatják csatározásaikat, s Jászival elmondhatjuk, hogy mint eddig, ez után is „a Szabó Ervin ideológiai konyhájából került ki” szinte minden ellenzéki törekvés és akció. Újból felmerül egy önálló elméleti folyóirat terve, de egészében véve Szabó ellenzéki tevékenysége 1905 második felétől félreismerhetetlenül a lanyhulás, a növekvő pesszimizmus jegyeit hordja magán.

Egészségi állapota is hirtelen rosszabbra fordul. Igaz, Jászi tanúsága szerint „egész életében soha egy napig nem volt teljesen egészséges”. De eddig akaratereje mindig urrá lett teste gyengesége felett, pihenéssel, turisztikával, tenisszel tartotta egyensúlyban kondícióját, s a

kiesett időt kettőzött munkával pótolta, most viszont másfél évre gyakorlatilag munkaképtelenné válik. Bár a szemét megtámadó tuberkulózis, amelyet végül csak egyik szeme elvesztése árán sikerült — jó tíz évre — visszaszorítani, nagyon „valóságos” betegség, alig kétséges, hogy egyre elviselhetetlenebbé váló neuralgikus fejfájásait részben pszichikai okok: pártbeli törekvésének kudarca és az előző évek túlfeszített munkája idézték elő.

1905 őszén még egyszerűen környezet- és tevékenységváltoztatásban keres gyógyulást, nyugalmasnak éppen nem mondható körülmények között. Az ország pillanatnyilag legviharosabb pontjára, a Vas megyei Bögötére utazik, ahol a Batthyány Ervin által megteremtett re-

formiskola körül csapnak éppen össze a klerikális-nacionalista és a progresszív erők s indulatok. A „vallás védelmére” feltüzelt parasztok fejszékkel, kövekkel ostromolják az ország első és egyetlen korszerű falusi iskoláját, a papság és a közigazgatás távozásra akarja kényszeríteni a pártellenzék kudarca után tanítónak odaszegődött Tarczai Lajost. Szabó, aki az egész vállalkozás szellemi patrónusa volt, a Társadalomtudományi Társaság képviselőjeként, „nagy lelki nyugalommal egy revolvert vágva zsebre” indul a csatába, ahol az ellentábort nem kisebb ember, mint a Szombathelyre érkező Apponyi Albert irányítja. Végül mégis sikerül megnyitni és néhány évig működtetni az iskolát, amelytől és a további hasonlóktól alkotói azt várták,

hogy az igazi népművelés eszközei, s mint ilyenek, „az osztályharc és a forradalom gócpontjai” lesznek.

Szabó egy ideig Bögötén marad, állapota átmenetileg javul, de alig tér vissza Budapestre, ismét rosszabodik. 1906. január 2-án írja Pór Ödönnek: „Isten tudja, mikor dolgozhatom megint. Ma kellett volna először a könyvtárba mennem — s nem mentem. Rosszul érzem magam. Holnap talán már mehetek. De, hogy még ez sem megy simán, nagyon deprimál. Hogyan dolgozhassam, ha egy órai vitatkozás (melyet tegnap Brillel és Buchingerrel folytattam) egy egész napra munkaképtelenné tesz?”

Barátai — egybehangzóan — éppen ezért a makacs „dolgozni próbálásért” korholják. Jászi Ferenc doktor, Oszkár

apja, az igen tapasztalt nagykárolyi orvos, hosszabb utazást, teljes pihenést és környezetváltozást javasol. Szabó végül elszánja magát, elfogadja Batthyány Ervin ismételt ajánlatát, s az ő anyagi segítségével 1906 márciusában Egyiptomba utazik. Az ottani klíma nincs rá jó hatással, így átmegy Szicíliába. Itthon előlről kezdődnek a gyötrelmek: nem tud dolgozni. De augusztus 7-én részt vesz a Társadalomtudományi Társaság drámai lefolyású rendkívüli közgyűlésén, ahol Pikler, Jászi, Somló vezetésével leleplezik és kiutasítják a Társaságnak a kormánypártra való áthajóztatásán meszkedő, puccsal próbálkozó elemeket.

Ősszel eltiltják minden szellemi tevékenységtől, szeme teljes pihentetésével remélik meggyógyítani. „Még mindig

sötétben vagyok” — kezdi egy Somlónak szóló rövid üzenetét. A téli hónapokat ismét külföldön tölti. Decemberben a számára nagyon kedves Dienes-házaspárral, „Pali-Vali”-val megint Észak-Afrikában keres napsütéses gyógyító meleget. Tuniszba hajóznak, de ott esik az eső, így hát tovább mennek vonaton Biskra oázisba. Itt sem találhatnak kedvező éghajlatot. És, amint Dienes Valéria visszaemlékszik, „akkor Ervinnek kiújult valami szembaja, neki nem lehetett nagyon sokat napvilágon lenni, úgyhogy sokat ültünk vele a sötét szobában, csak azért, hogy ne legyen maga”. Hamarosan visszatér Firenzébe, rokonaihoz, Vedres Márkékhöz.

Valószínűleg e sok meddő próbálkozás után, 1907 februárjában, Drezdában

kerül sor a radikális, de kikerülhetetlen beavatkozásra: beteg szemének kioperálására. A műtétet mélységes titokban tartja, csak legbizalmasabb lelki barátnőjét, Madzsarné Jászi Alice-t avatja testi-lelki gyötrelmeinek tanújává. De tavasszal viszonylag gyógyultan, munkaképesen tér haza, s az 1907-es esztendő további részét — másfél évi kiesés után — már szorgos könyvtári és részben tudományos tevékenységgel tölti.

A hosszú és súlyos betegség mégis cezúrát, sőt bizonyos fokú törést jelent életében és gondolkodásában.

Korábbi, bámulatos munkabírását — amelyet, saját fizikai adottságaival dacolva természetesen addig is csak magára kényszerített — soha többé nem nyeri teljesen vissza. A betegség után, mint maga

írja, „jó két évig be kellett érnem, ha legfontosabb hivatalos munkáimat jól-rosszul elvégezhettem”. Később „hivatalos elfoglaltságom után maradt olykor egy-két órára való munkaerőm, amit magánmunkáimra fordíthattam”. A tizes években egészsége inkább javul, de egész hátralevő életében óvatosan kell gazdálkodnia energiájával. Így is rengeteget végez, de sokkal kevesebbet annál, amennyi, ha századeleji száguldó tempóját folytatni tudja, kitelne tőle.

Nem csak mennyiségileg. 1907 utáni tevékenységéből mindjobban hiányzik korábbi — tudományos és mozgalmi — célkitűzéseinek *egyetemessége*. Nem tervez többé olyan nagyszabású, a társadalom alapvető mozgástörvényeit megvilágítani hivatott szintézist, mint amilyen

az „Osztályharc” lett volna. És nem hisz többé abban, hogy magasabb rendű eszméi és az igazság erejére, valamint híveinek maroknyi csoportjára támaszkodva, egy forradalmi szellemben megújhodott szocialista mozgalom vagy legalábbis egy számottevő, párton belüli irányzat élére állhat.

Megváltozik tevékenységének struktúrája is. Előtérbe nyomul a könyvtári munka, fokozatosan csökken életében a politikai-mozgalmi tevékenység súlya, az alkotó elméleti-tudományos munkásság helyét nagyrészt magasrendű ismeretterjesztés és publicisztika foglalja el.

Ismét — végképp — felborul kettős egyéniségének egyensúlya: a tudós szinte felfalja benne a harcost, igaz, hogy forradalmár humanista szelleme belülről

áthatja, átsugározza minden könyvtári, kultúrpolitikai, tanítói, tudósi ténykedését. A könyvtárába visszahúzódó, csendesen rezignált, de lelkében forradalmárnak maradt, s a „jövőnek dolgozó” tudós és nevelő képe, amelyet megannyi tanítványa hagyományozott ránk élőlőszóban és írásban, éppen 1907 után kezd kialakulni. Ez a Szabó Ervin-kép — minden folytonosság mellett — semmiképpen sem azonos a *Népszava* ifjú szerkesztőjével, az orosz forradalmi mozgalom magyarországi összekötőjével, a marxizmus fáradhatatlan, támadó kedvű fiatal apostolával, egyszóval az 1905 előtti tevékeny, alapjában optimista Szabó Ervinnel.

Lendületének megtörése, személyiségének ez az átalakulása a körülmények (az

orosz forradalom veresége, az 1905-ös hazai remények megghiúsulása, a pártellenzék kudarca, saját betegsége) és belső gondolati, lelki folyamatok összefüggő együttesével magyarázható.

A „sötétben”, kényszerű tétlenségben eltöltött hónapok bőséges alkalmat nyújtottak arra, hogy újra és újra átgondolja, felülvizsgálja életét, tevékenységét, állásfoglalásait, elemezze, mi okozta nagy terveinek hajótörését. E felülvizsgálat elméleti eredményét még betegen, 1906 végén felvázolja, s meg is jelenteti a *Budapesti Napló* album-naptárában, *A szocializmus átalakulása* címen. Ez a cikk a magyar szindikalizmus zászlóbontása.

Szabó szindikalista szimpátiái és nézetei, láttuk, már évekkel előbb kibontakoztak. De mindeddig megfértek — ő

maga is ügyelt rá, hogy megférjenek — a szociáldemokrata keretek között, s inkább csak hangsúlyeltolódásokban fejlődtek ki. Most viszont arra a megállapításra jut, hogy a szociáldemokrácia szervi betegségben szenved, sőt, „más, mint ami”. Nem a munkásosztály szocialista pártja, hanem csupán demokratikus párt, az „osztályegyüttműködés szerve”, amely — az elmaradott országokban — a polgári demokráciát hivatott kiharcolni a gyenge burzsoázia helyett, a munkásság erejével. Nem is várható tőle a szocialista társadalom megvalósítása, bírálni is csak demokratizmusának következtetései miatt lehet és érdemes. A szocializmusért vívott proletárküzdelem színtere nem a parlament és általában a politikai szféra. A forradalmi szocializmus szelle-

mét *csakis* a tőke ellen gazdasági harcot folytató szakszervezetek képviselhetik.

Szabó egy új korszak új problémáit és feladatait feszegette, jól látva, hogy a mozgalom hagyományos útjai semmiképpen sem vezetnek el a szocializmushoz. Hasonló problémával küszködött, de homlokegyenest ellenkező eredményre jutott, mint Lenin, aki a forradalmi párt kiépítését állította elmélete és tevékenysége középpontjába. Szabó viszont most már, mintegy utolsó lépésként, a szocialista pártnak nemcsak harci-hatalmi, hanem nevelő funkciójáról is lemondott. Álláspontja és éppen a baloldali szocialista körökre gyakorolt szellemi befolyása egy évtizeden át késleltetette Magyarországon még a törekvést is egy forradalmi munkáspárt létrehozására.

Látni való, hogyan fonódik itt össze, szinte szétbogozhatatlanul, a körülmények nyomása, a mélyre hatoló értelem és a sebzett lélek munkája. Szabó, miközben részben máig érvényes, részben — különösen Kelet- és Közép-Európa vonatkozásában — kétséges vagy egyenesen téves következtetésekre jut, egyben magyarázatot ad magának saját 1905-ös kudarcára és felmentést a további küzdelmek alól. Hiszen eszerint a pártellenzék veresége szükségszerű volt, a jövőben pedig egész más utakon kell elindulni. Az eretnekségben eljutott addig a pontig, ahol — megszűnvén a közös platform — *már* vitázni, küzdeni sem lehet. Így oldotta meg, hogy élni tudjon, élete megoldhatatlan dilemmáját.

A SZAKADÁR

A könyvtárban, amely még mindig a fővárosi Statisztikai Hivatalhoz tartozott, a csendes belső munkának ezek az évei, mint Kőhalmi Béla leírja, „a könyvtári állomány revíziójával, a tizedes osztályozás bevezetésével s a könyvtár szerkesztésének éles profilú kialakításával telnek el”. A gyűjtőkör az intézmény jellegéből önként adódó várospolitikai kérdések mellett mindinkább kiterjed a társadalomtudomány különböző ágaira és általános kérdéseire. A kis könyvtár kezd hírt adni magáról: Szabó szerkesztésében, füzetnyi bibliográfiák formájában, megjelenik a szakkatalógus részekre bontott anyaga: *A lakáskérdés és a város-*

szabályozás kapcsolatos kérdéseinek irodalma (1907), *A községi pénzügy* (1908), *Községi szocializmus* (1909).

Ugyancsak 1907-ben kezdődik Szabó Ervin hosszú küzdelme a magyar könyvtárügy demokratikus szellemű megreformálásáért. A „Szabad tanítás” pécsi kongresszusán, a hivatalos kultúrpolitika tekintélyes védelmezőinek és elszánt ostorozóinak jelenlétében fejt ki először a népkönyvtárak funkcióiról vallott felfogását: „ezek a könyvtárak eleinte azzal a bevallott tendenciával létesültek, hogy a tudásnak és a műveltségnek félelmetes különbségeit a vagyonos osztályok és a proletárság között áthidalják, be nem vallott, de összeállításuk elveiből igen sokszor kétségbevonhatatlanul kitűnő föladatuk ellenben az, hogy ún. hazafias,

erkölcsös, vallásos irodalommal nem *tudásukat*, hanem *erkölcsüket* hozzák közelebb a vagyonos osztályokéhoz, vagyis a »lázadás« szellemét öljék ki belőle.” Holott: „A nép könyvtárainak nem lehet más céljuk, mint hogy a nép szükségleteit művelődés és szórakozás iránt szolgálják”, s azt nyújtsák, „ami az egészségebb, teljesebb, tisztább, tudatosabb, egyszóval: emberiesebb létért való törekvéshez fegyvereket szolgáltat”. Ebből a szempontból mond részletes és elmarasztaló ítéletet a népkönyvtárak összeállításának hivatalos elveiről és gyakorlatáról.

Ugyanebben az évben a budapesti Egyetemi Könyvtár katalógusáról, szerzeményezéséről, kölcsönzési rendszeréről írt megsemmisítő bírálatában a könyv-

táraknak egy másik alapvető típusával, a *tudományos* könyvtárakkal kapcsolatban szembesíti a konzervatív „filológusi” és a korszerű, a szaktudományok fejlődésével és az egyetemi hallgatók, a kutatók érdekeivel összhangban levő elveket.

Szabó időközben új, fontos szerephez jutott a visszahúzó erőktől megszabadult Társadalomtudományi Társaságban. Az 1907. június 23-i közgyűlés a Társaság alelnökévé választotta. Megválasztását eredetileg Jászi hozta szóba Somló Bódognál, a következő, figyelemre méltó érvek kíséretében: „A párt és a radikális elemek bizalma teljes lesz. És oly ember nem akad, aki Ervin miatt kilépne a Társaságból. Sőt mindenki óhajtja, — s ez megfelel a tagok számarányának is — hogy a szocializmus az elnökségben is

képviselve legyen. E mellett Ervin végleg felhagyott az aktív pártpolitikával, s mint a párt Kautskyja szerepel. Oly szituációt pedig, melyben Ervinnel a Társaság ellenvéleménybe kerülhetne, el sem tudok képzelni.”

Jászi jól mérte fel a helyzetet, s egyúttal ismét valami lényegeset ragadott meg barátja egyéniségében. Szabónak sem ekkor, sem később nem voltak személyes ellenségei, sőt — ami az övéihez hasonló szélsőséges, forradalmi eszmék harcosánál igazán ritka — még elvi ellenfelei körében is szinte általános megbecsülés övezte. Csendes, átszellemült lény, imponáló tudása tiszteletet parancsolt. Személyes támadás igen ritkán érte — az is csak a legszélsőbb klerikális oldalról, haladó könyvtárpolitikája miatt —, érdekes

módon sokkal ritkábban, mint például a mérsékeltebb elveket valló Jászit, amiben persze az is közrejátszott, hogy Szabó soha nem vett részt napi politikai harcokban.

Mindez kiválóan alkalmassá tette egy haladó, de célkitűzéseiben a polgári kerekteket soha át nem lépő tudományos társaság irányítására. A helyzet ugyanis hamarosan úgy hozta, hogy Szabó alelnöksége gyakorlatilag elnökséget jelentett, mivel Pikler Gyula, akit a Társaság előző évi nagy válsága, Andrássy Gyula demonstratív lemondása után elnökké választottak, szolidaritását mindvégig fenntartva, fokozatosan visszavonult, és a tizes években már egyáltalán nem vett részt a Társaság munkájában. Hasonlóképpen visszahúzódott a századeleji ma-

gyar szociológia másik két úttörője, Somló Bódog és Méray-Horváth Károly is. Jászi, ellenkezőleg, mind hevesebben belevetette magát a politikai küzdelembe, a körülötte kialakuló polgári radikalizmus vezéralakja, a Társaság és a *Huszedik Század* tényleges, motorikus vezetője maradt, s valami sajátos szerepcserével Szabónak jutott a politikától látszólag távolabb álló, messzebbre néző s nevével a Társaság tekintélyét is fémjelző tudóselnök szerepe. Megkönnyítette ennek betöltését az a körülmény, hogy Szabó Ervin időközben nemcsak az „aktív pártpolitikával”, hanem — 1909-ben — magával a párttal is szakított, s élete hátralevő részében független szocialistának számított.

Ahhoz, hogy a betegsége idején bekövetkezett eszmei szakítástól eljusson a

szervezeti szakításig, még jó kétéves, újabb gyötrelmekkel és csalódásokkal teli folyamaton kellett átmennie.

Amikor gondolatilag túljutott a szociáldemokrácián, tisztában volt ennek várható következményeivel, de ezek levonását késleltetni akarta. „Én is azt hiszem — visszhangozza már 1906-ban Szabó véleményét Batthyány Ervin — hogy előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz a krach a szociáldemokrata párt közt és közöttünk, és *szintén* hiszem, hogy ezt, ameddig lehet, el kell kerülnünk . . . inkább belülről próbálom a szocialista kereketeit újabb eszmékkel kitölteni.”

E meggondolásokban érzelmi és racionális motívumok keveredhettek, de az utóbbiaké volt a főszerep. Nem lehetett könnyű elszakadni attól a párttól, amely-

hez kora ifjúságától, egy évtizeden át mindenestől tartozott, de ennél fontosabb volt annak belátása, hogy így kívül kerülne az eleven munkásmozgalmon is. Ugyanígy, morális kötelezettséget érezhetett az egykor általa feltüzelt ellenzékkel szemben, amely betegsége alatt és után is folytatta küzdelmét, s amely változatlanul őt tekintette vezérének, de megint csak fontosabb lehetett az a körülmény, hogy az ellenzéki mozgalom a pártvezetőség 1905—6-os paktumpolitikájának veresége után ismét fellendülőben volt, s az 1907-es kongresszuson sikerült kibuktatnia — igaz, csak egy évre — a pártvezetőség tagjainak többségét.

Szabó nyilvánvalóan úgy gondolkodott, hogy ha tagja, sőt, alelnöke lehet, a tagsága zömét tekintve, az ő nézeteitől igen

távol álló Társadalomtudományi Társaságnak (amely persze nem akart másnak látszani, mint ami volt), miért ne maradhatna meg a szociáldemokrata pártban, amelyet, ha nem is a szocializmus, de a magyar demokrácia legfőbb erejének tartott.

Ennek megfelelően, ellenzéki tevékenységének ebben a harmadiknak nevezhető, utolsó szakaszában arra szorítkozott, hogy a pártot következetesebb demokratikus politikára igyekezzék kényszeríteni, s közben elméleti tanulmányai-
ban (*Szindikalizmus és szociáldemokrácia*, a politikai párt szerepéről szóló bevezetés Marx: *A gothai program kritikája* című művéhez stb.) mind részletesebben és többoldalúan fejtse ki szindikalista alaptételét: „A parlamenti munkáspárt

szerepe ott végződik, ahol a munkásosztály sajátos és közvetlen politikai akciója kezdődik.”

Szabó Ervin, csakúgy mint Kautsky, tisztában volt azzal, hogy a demokratikus átalakulás központi kérdése Magyarországon a földkérdés. „A modern Magyarország minden problémája végső soron a nagybirtok problémájában oldódik fel”, írta 1908-ban a *Neue Zeit*ben, s ebből le is vonta a legfontosabb következtetést: „Magyarországon a paraszt még forradalmi tényező.” Elsősorban erre a kérdésre összpontosított tehát, s annak legjobb szakértőivel, Dániel Arnolddal és Rácz Gyulával együttműködve, egy szocialista agrárprogram kidolgozásán és a párttal való elfogadtatásán fáradozott. Annyit sikerült elérnie, hogy Csizmadia

Sándor és a földmunkások ún. 11-es bizottsága megbízást kapjon a programtervezet előterjesztésére (természetesen Szabóék munkája alapján), de ennél tovább a program ügye sohasem jutott, s a bizottságosdiban, majd a kongresszusról kongresszusra történő halogatásban végképp eltemetődött.

1908-ban még egy utolsót lobbant a Szabó Ervin vezette ellenzéki harc tüze. Ez a roham már nem olyan széles ideológiai megalapozással, s nem is olyan bizakodó, támadó szellemben folyt, mint az 1904—5. évi, mivel az előzőleg leváltott Garami-féle pártvezetés közben vissza került a helyére, s éppen hozzálátott, hogy „vaskézze” megszilárdítsa uralmát. Annál elkeseredettebb volt az ellenzék utóvédharca, maga Szabó pedig már végképp

nem ügyelt taktikai szempontokra, hiszen nem volt többé veszteni valója.

Ebben az esztendőben az új, fiatal elemekkel kiegészült ellenzék „Marx-társaság” vagy „Marx Károly Egyesület” néven önálló szervezet létrehozásával próbálkozott, ahol, mint a *Napló* 1908. augusztus 10-i száma beszámol róla, „tudományos, művelődési és szociális összejöveteleket tartanak. A társaság helyesli a pártnak e választói jogért való küzdelmét, és azt nagy erejével támogatja is, azonban a szociáldemokrata pártnak ez idő szerint félretett és alárendelt célját ébresztgeti, s a nép között terjeszti. A társaságnak ez idő szerint ötven tagja van. Fiatalok, tettvágyók, képzettek, vezérük pedig egyike a tudós íróvilág legkiválóbbjainak: Szabó Ervin.”

Szántó Béla visszaemlékezése szerint Szabón és rajta kívül Illés Artur, Krammer Mária, László Jenő, Lóránt Richárd, Löwy Ödön, Nyisztor György, Redlinger Adolf, Rudas László és Tarczai Lajos vettek részt az alakuló összejövetelen, ahol „egy hozzá intézett kérdésre Szabó Ervin kijelentette, hogy megmarad szindikalista felfogása mellett és e véleménye összeegyeztethető szociáldemokrata párttagságával, és azt tartja, hogy az alakítandó Marx Károly Egyesületben ne legyen semminemű fölfogásbeli megkötöttség azon felül, hogy valaki magát szocialistának vallja. Szabó Ervin ezzel a véleményével nem állott egyedül, az értekezleten akadtak támogatói. Ebben a kérdésben még létrejött volna a megoldás, de a szociáldemokrata párt vezetősége

tudomást szerzett ezekről a tárgyalások-
ról és a Népszava hasábjain kijelentette,
hogy a tervezett egyesülethez való oda-
tartozás összeegyeztethetetlen a szociál-
demokrata párttagsággal. Az egyesület
megalakítására ilyképpen nem került
sor.” Szántónak ez az utolsó mondata
naív természetességgel tárja fel a menta-
litásbeli szakadékot Szabó és ekkori har-
costársai között, akik kiélezett helyzetben
mindig a pártot választották, — saját gon-
dolkodási és cselekvési szabadságuk he-
lyett.

Szabó éppen ellenkezőleg döntött,
annál is inkább, mert 1908 végén kide-
rült, hogy még a párt „demokratikus
akciójának” egyetlen szilárdnak látszó
pillére, a választójogi harc is ingatag ala-
pokon áll. Az ellenzék tudomást szer-

zett arról, hogy a pártvezetőség titkos paktumot kötött Andrássy belügyminiszterrel, aki 15–20 mandátumot ígért azért, ha a párt támogatja — vagy legalábbis nem támadja — szégyenletesen antidemokratikus, ún. plurális választójogi törvényjavaslatát. Szántó Béla elbeszélése szerint Andrássy külön „gyúrta meg” a paktumot ellenző Kunfit és Tarczait, s ez utóbbinak árulása „de-zorganizálta az ellenzék sorait. Többen kiábrándulva visszavonultak, másokat a betegségyező pénztárban meg a szakszervezeti és pártapparátusban juttatott állásokkal megvesztegettek.”

A pártgépezet darálója tehát könyörtelenül szétmorzsolta az ellenzéket. Hasonló sorsra jutott később Alpáriék ortodoxan baloldali ellenzéki kísérlete, azután

hosszú évekre csend lett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban. Szabó azonban kissé meg tudta keseríteni Garaminak a győzelem ízét. Vágó Béla rendkívüli pártbizalmi ülés összehívását követelte az Andrássyval kötött paktum ügyének tisztázására. A pártvezetőség erre rágalmazás címén fegyelmi eljárást indított Vágó ellen, s ennek során végül ki kellett hallgatni az egész pártvezetőséget is, amely félig-meddig a vádlott helyzetébe szorult. Legtöbb ellenzéki társától eltérően Szabó nem kertelt, nem óvatoskodott. A távozó fölényével kereken megtagadta informátorának kiszolgáltatását, szolidaritást vállalt Vágóval, s leszögezte, hogy meggyőződése szerint a pártvezetőség tisztességtelen alkudozást folytatott a színfalak mögött.

Egyúttal közölte Kunfival, hogy mivel az ellenzék több tagját eltávolították a pártsajtóból, barátait e sajtó — így a *Népszava* és *Volksstimme* mellett a Kunfi szerkesztette *Szocializmus* — bojkottálására szólította fel. Kunfi válaszul bejelentette kilépését a Társadalomtudományi Társaságból. Szabó ekkor az általa mindig becsült és támogatott Kunfinak indulattól szárnyaló szakítólevelet írt, amelyet végül *nem* küldött el (Kunfi is visszavonta kilépését), de amely éppen mert spontán indulatból fakadt, szokatlanul mély bepillantást enged gondolataiba és érzelmeibe.

„Tudomásom szerint — szögezte le — nem zártak ki a szociáldemokrata pártból: ez kötelességeddé teszi, hogy minden panaszodat ellenem legelsősorban

ebben a szűkebb körben érvényesítsd. Ha az a véleményed, hogy nem lehetsz velem egy társaságban, akkor legelőször a szociáldemokrata párt az a társaság, amelyből egyikünknek távoznia kell. És én biztosíthatlak, hogy nagyon megkönnyítettem volna neked a választást, hogy melyikünknek . . . ezzel a lépéssel veszedelmesen közeledtél ahhoz a párthuliganizmushoz, amely a magyarországi szocialista munkásmozgalmat évek óta vezeti és szisztematikusan tönkreteszi . . . Ezek a párthuligánok azok, akik — egyebek közt — rendszeresen és tervszerűen távol tartanak a párttól mindenkit, aki intellektuális vagy morális tekintetben fölöttük áll, akik *ezért* őrzik oly féltékenyen a párthatárokat a Társadalomtudományi Társaság felé, míg a másik oldalon min-

denféle Petők és Goldnerek szabadon ki- és bejárnak; s akik, ha bármi és bárki bántja őket, az ügyet rögtön diákheccé, intellektuel intrikává bélyegzik, hogy annál könnyebben agyonüssék.

»Isten látja lelkemet« — én legkevésbé lelkesedem a magyar intellektuelekért. De amikor meggyőződésemm, hogy a magyar munkásság kulturális fejletlensége nélkülözhetetlenné teszi intellektuelek közreműködését, akkor igen hamar tudok választani azok közt, akik ilyen közreműködésre aspirálnak: Te jól tudtad eddig, s jól tudod ma is, hol kell őket válogatni.

Ha most kilépéseddel a Társadalomtudományi Társaságból elvágod a személyes kapcsolatot, amely Téged a magyar intellektuelek jobbik csoportjához fűzött, ez a Te dolgod, amelybe nincs beleszólásom.

De ne felejtse el, hogy ezzel annak a párt-huliganizmusnak teszel szolgálatot, amely kapva kap majd azon, hogy most a Vágó-Alpári eseteket is kihasználja hatalma növelésére és immoralis tendenciái erősítésére.

Ez pedig pártügy a legjavából, s Te jól tudod, hogy ha mitőlünk — nem a T.T.-t értem, mint testületet, amelyhez szocialista minőségemben engem eddig, és ezután is sokkal gyöngébb és lazább szálak fűznek, mint pl. Téged — elszakadsz, számodra csak egy út van: az unbedingte Unterwerfung a huliganizmus elvei és gyakorlata alá.”

A maga részéről többé feltételesen se kívánta alávetni magát annak a pártnak, amelyben módszeresen, eszközökben nem válogatva és sikerrel nyomtak el minden

ellenvéleményt, s amely ráadásul nem-hogy a szocializmus nagy céljaihoz, de még a demokratikus átalakulás program-jához, sőt — amint nem egészen igazsá-gosan megítélte — saját kisszerű követé-léseihez, jelszavaihoz se tudott hű ma-radni. A pohár betelt, már a pusztá oda-tartozást is kompromittálónak érezte, s 1909-ben csendben kivált a pártból — a jelek szerint anélkül, hogy kizárták vagy ő formálisan kilépett volna.

Batthyány Ervin, aki már jó ideje szerette volna megnyerni Szabót az általa támogatott, sőt fenntartott anarcho-szin-dikalista mozgalom vezérének, elégedet-ten és reménykedve nyugtázta lépését: „Hogy a szociáldemokrata párttól végleg elváltál, annak örülök. Szabadon gondol-kodó ember nem is maradhat meg abban.

Nagy szerencse, hogy most lesz valaki Magyarországon, aki megmagyarázza az embereknek, mi is az a szocializmus?"

Valóban, Szabó Ervin neve 1910 februárjától néhány hónapon át gyakran szerepel a Forradalmi Szocialisták Budapesti Csoportjába beépített rendőrségi besúgó titkos jelentéseiben.

Az eredetileg „ideális anarchista” alapon álló csoporttal Szabó sohasem vállalt közösséget, de már abban is ott voltak, s 1909-től mindjobban megerősödtek olyan hozzá közel álló szindikalisták, mint Bellér Ignác vasmunkás, Hanesz Sándor és a szerb szociáldemokráciából kivált dr. Isskruljev Krszta. 1910 elején pedig bekövetkezett a szakadás anarchis-ták és szindikalisták között, s egyidejűleg Szabó is bekapcsolódott a szindika-

lista mozgalomba, amelytől elsősorban gyakorlati eredményeket várt, de amelynek minden bizonnyal elmélete próbakövének a szerepét is szánta. Az ő szellemi irányításával, Isskruljev vezetésével alakult meg 1910. március elején a „szindikalista propagandacsoport”, amely hamarosan *Magyarország munkásságához* címzett szindikalista kiáltványt adott ki.

A kiáltvány — természetesen Szabó munkája — központi gondolata és követelése a szakszervezetek teljes függetlensége. Kárhoztatja, hogy a magyar szakszervezetek a szociáldemokrata párt „fiókjaiként” tevékenységüket alárendelik a politikai-választójogi harc érdekeinek, feladják „forradalmi és szocialista hivatásukat”. Követeli: „A gazdasági szervezetek a maguk urai legyenek, a

maguk útján járjanak, a maguk módján harcoljanak, a maguk külön céljait kövessék. Ne gyámkodjék fölöttük senki! Ne, még a munkások saját pártja se!” Az önálló proletárharc eszközeit a közvetlen cselekvésben, az antimilitarista propagandában és az általános sztrájkban jelöli meg, hangsúlyozva, hogy a *meglevő* szervezeteket kell a szindikalizmus és a szocializmus szellemével megtölteni.

A lendületesen, világosan fogalmazott szózat a jelek szerint teljesen visszhangtalanul hangzott el. Ugyanilyen eredménytelenek maradtak a szindikalista csoport tömegmunkára irányuló összes elszánt kísérletei is. Többszöri próbálkozás után, 1910 áprilisában „kimondták” a *meglevő* és a később megteremtendő szakmai szindikátusokat összefoglaló „álta-

lános munkásszövetség” megalakulását, ám ez sokat ígérő elnevezése ellenére ugyanolyan maroknyi létszámú szekta maradt, mint maga a propagandacsoport. Júliusban, amint a besúgó jelentette, „elhatározták, hogy a héten már az Angyalföld különböző házaiban — lakásokban — Bellér Ignác vezetése alatt értekezleteket fognak tartani. Ezek lesznek a közeljövőben tervbe vett nyilvános gyűlés előkészítői. A mozgalom kifejezetten nyilvános és törvényes karaktert kíván magára öltetni.” A Visegrádi utca egyik házában tartott első ilyen kísérletről ugyanott ez olvasható: „Az I. emeleten levő lakásba Bellér Ignác vezette be a csoport tagjait, ahol is rögtön kritika alá vette a pártvezetők és a szakszervezeti hivatalnokok munkáját. A bírálat az ott

jelenlevőknek egyáltalán nem tetszett, miért is az értekezlet egybehívói beszüntették a további diszkussziót. A szindikalista tömegpropaganda ezúttal is kudarcot vallott.”

A magyarországi szindikalista mozgalom hamarosan a végső agónia állapotába jutott, 10—15 legkitartóbb embere mindamellet még három évig rendszeresen eljár az Isskruljev, majd Bellér Ignác vezette összejövetelekre, amelyek „tárgyalási anyagát rendszerint az SZDP akcióinak kritikája képezte. Akciót a csoport nem kezdeményezett” — mondja 1913-ban az utolsó róluk szóló hivatalos rendőri jelentés.

Szabó Ervin sokkal hamarább levonta a kudarc tanulságait, és már 1910 végén eljut a szomorú felismeréshez: „be kell

látnunk, hogy Magyarországnak még jó néhány közbeeső stációt kell megjárnia, amíg a szocialista forradalomra éretté válik. S így a társadalmi mozgalmak terén még jó sokáig bő aratása lesz itten mindenféle reformátornak: radikálisoknak, demokratáknak, szociáldemokratáknak, de a szociális forradalom szellemi előharcosai egyelőre aligha fognak tömegeket megmozgatni.” De mire való akkor, teszi fel a kérdést, „az egész mozgolódás”? „...kell, hogy legyenek olyanok is, akik a kézzelfogható reáliákon túl gondoskodnak arról, ami nélkül semmiféle nagy ügyet győzelemre vinni nem lehet: egy messze nagy célért való lelkesedésről és ezért a nagy célért minden áldozatra kész érzésről... akik ezáltal állandó ösztökélői a ma tömegmozgal-

mainak, a mindennapi kiábrándulásokból a holnaphoz vezető híd, a holnap, a holnapután zászlóhordói.”

Ezzel részéről véget is ér a szindikalista kísérlet, s egyben lezárul életének a szocialista *mozgalomban* eltöltött 12 éves időszaka. Természetesen mitsem csökken érdeklődése általában a politika, s különösen a munkásmozgalom iránt (a francia szindikalizmus ekkori hanyatlása még nyugatabbra, az angol—amerikai szakszervezeti mozgalom felé tereli figyelmét és várakozásait, sűrűn levelez kint élő és működő barátaival, tanítványai-val). Folytatja a szocialista nevelés munkáját, a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában, majd a Galilei-körben tartott előadásait és szemináriumait. Megírja félbehagyott nagy elméleti munkájának a

maga nemében kitűnő népszerű változatát, *A tőke és a munka harca* (1911) című könyvét, úttörő szociológiai munkásságot folytat a munkásosztály helyzetének, munkaviszonyainak feltárására (bibliográfia a munkanélküliség irodalmáról, „Az ipari munkásság hullámváza”, vita a Taylor-rendszerről). Változatlan, sőt növekvő aktivitással működik, előad, felszólal, elnököl a Társadalomtudományi Társaságban, ír a *Huszedik Századba*, a *Nyugatba*, a *Világba*, külföldi folyóiratokba, sőt időnként újra a hazai szociáldemokrata sajtóba is. Néhány háború előtti írásában még szindikalista nézetei mellett is hitet tesz.

Mindebből azonban hiányzik — főként az ő számára, szubjektíve hiányzott — nélkülözhetetlen lételeme, etikai felfogá-

sának sarkpontja, az igazi *cselekvés*. Az övénél naívabb vagy romlékonyabb lelkek persze ilyen helyzetben is folytatni tudják, üresjáratban, az egykor meggyőződéssel kezdett mozgalmi tevékenységet. 1913-ban egykori harcostársa, Groszmann Miksa temetésén körülnézve elgondolkodik és megdöbben azon, „hányan vannak vezérek, akik lassanként vagy hirtelen, de egyszer csak megérik a napot, amikor úgy látják: félre kellene állni. Hitük megrendült vagy tudásuk változott, vagy alkalmatlanok az idők eszméikre”. Mégis, a legtöbbje „megmarad a helyén, hazugsággal a szívében és szavában, hogy korrumpálja önmagát és megrontsa a maga lelki romlottságával az ügyet, amelyet egykor a lelkesedés tüzével szolgálni akart”. A másik, jobbik képletet, a naív és

tiszta cselekvőét ismét egy nekrológban, a későbbi, szindikalista harcostársról, Isskruljev Krsztáról szóló, 1914-es valamásszerű írásban rajzolja fel: „A legtevékenyebb ember volt, akit valaha ismer-tem, akit temperamentuma mindig a legvégső remények és a legszélső megoldások felé vitt. De . . . számolni igyekezett a valósággal és a gyakorlati lehetőségekkel. Ezért vett részt, a lelke legmélyén mindig anarchista, évekig a szociáldemokrata mozgalomban. És amikor temperamentuma kivetette onnan és az anarchizmus gyakorlati meddősége ki nem elégítette, adta magát a szindikalizmusra, amelynek elméletében a demokrácia iránti ellenszenve a gyakorlati tevékenység vágyával találkozott.”

Önmagára azonban, akit nem tekintett

ilyen „sohasem csüggedőnek”, a nekrológnak inkább ezek a sorai vonatkoznak: „Nehéz annak a szocialista elmélkedőnek vagy agitátornak a helyzete, akit elméleti megismerései és meggyőződései túlvisznek azokon az állapotokon és föltételeken, amelyek közvetlen és mindennapos gyakorlati tevékenysége számára lehetőségek és szükségletek gyanánt jelentkeznek.”

Ő csak „megismerései és meggyőződései” szerint tudott cselekedni, de túlságosan is tisztán látó volt ahhoz, hogy ne vette volna észre: ezek alapján csak értelmetlen, meddő tevékenységet folytathat. A *Nyugatban* írja, *Cím nélkül*, 1913-ban: „Mit csináljak kérdésekkel, amelyekről tízszer, hússzor szóltam, semmi más eredménnyel, minthogy végül azt mondhattam magamnak: mire való

mindez? Lett ezekből a szavakból valaha tett? Hogyan tudjam, igaz-e, amit írok. Hol állhatják ki szavaim igazságuk próbáját? Magyarországon nem. Messzebb meg nem hathatnak. Várjunk hát, amíg ide is megjön ezeknek a próbáknak az ideje. Addig pedig beszéljünk másról, próbáljunk ki mást, talán kevésbé fontos, bizonyára kevésbé húsba és vérbe vágót, de nem kevésbé igazat és jót. Ne akarjunk orvost játszani, ahol nem tudunk segíteni.”

A tragikus életű Szabónak, mint *végredményben* mindig, ezúttal is kedvezett a szerencse. Megtalálta az „igaz és jó”, azaz becsületes és hasznos cselekvés lehetőségét, méghozzá pontosan a szindikalista kísérlet kudarcával egyidőben, 1910–11-ben.

Utólag nehéz megállapítani, hogy a Fővárosi Könyvtár történetének ekkor kezdődő felívelésében pontosan mennyi szerepe volt az új adottságoknak, a város vezetőségének és egyéb külső körülményeknek, s mennyi a mozgalomtól elforduló és egészségét is nagyjából visszanyert Szabó Ervin tudatos kezdeményezésének. Tény, hogy 1910-től új lehetőségek nyíltak meg, de az is bizonyos, hogy Szabó valósággal rávetette magát ezekre, s a mozgalomtól elvont kifogyhatatlan energiáit a könyvtárépítésre, egy nagyszerű új kultúrintézmény megalapozására összpontosította. Állását soha nem tekintette szinekurának, munkáját mindig a tökéletesség igényével, sőt, némi pedantériával végezte, de a könyvtár eddig inkább bázis, „Hinterland” gya-

nánt szolgált munkájához, harcaihoz, most viszont harci cél és harci terep lett, egy időre egész érdeklődése központjába került, amit az is mutat, hogy 1910 és 1914 közötti publikációinak zöme ebbe a tárgykörbe vág.

1910 tavaszán mondta ki a Főváros Könyvtári Bizottsága, hogy halaszthatatlan szükség van egy nagy közművelődési könyvtár létesítésére. Az előmunkálatokat Szabóra bízta, s júniusban már meg is jelent a nevezetes *Emlékirat Községi Nyilvános Könyvtár létesítéséről Budapesten*.

Az *Emlékirat*ban Szabó a legújabb amerikai kezdeményezéseknek, saját brüsszeli, genfi, berlini, londoni tanulmányútjain, valamint munkatársai hasonló útjain szerzett tapasztalatoknak, s

egyben a reális lehetőségeknek figyelembevételével nagyszabású és részletes tervet dolgozott ki egy új kultúrpalotában, angol—amerikai minta szerint létesítendő modern közművelődési könyvtár, majd könyvtári hálózat felépítésére, működési és szervezeti alapelveire. „Az amerikai könyvtárak elve: a legjobb könyveket a legtöbb embernek a legolcsóbb úton — kell hogy az új könyvtár működésének is vezérelve legyen” — szögezte le fejtegetéseinek konklúziójában. Az olvasók körébe be akarta vonni „Budapest egész írni és olvasni tudó népességét”, a lumpenproletariátus és a sznobok kivételével. „Csak ha az összes *dolgozó* elemek élvezetének közös forrása lesz, teljesítheti az új intézmény majd tökéletesen hivatását.” Kifejtette, hogy egy

ilyen könyvtár anyaga nem lehet azonos a régi, múzeális jellegű tudományos könyvtárakéval, de a népkönyvtárakéval sem, amely amolyan „szegényházi koszt”. Itt nagy tömegű, jó szépirodalomra és modern, jól válogatott tudományos irodalomra van szükség. Ami a könyvtárak közti munkamegosztásban kialakítandó speciális gyűjtőkört illeti, „szinte magától kínálkozik a gondolat, hogy ez a társadalmi és politikai tudományok — vagy mint azelőtt nevezték: államtudományok — területe legyen”.

Városházi barátai, Wildner Ödön tanügyi tanácsnok, Harrer Ferenc és maga Bárczy polgármester is helyeselték és támogatták a pompás elgondolást. A szabad népfőiskolát is magába foglaló kultúrpalotát először a városháza szabad

területén akarták felépíteni, később a Tisza Kálmán tér (ma: Köztársaság tér) déli sarkára tervezték, hangversenyteremmel, számos olvasóteremmel (külön az egyetemi hallgatók, a gyermekek, sőt, a vakok számára), szabadban olvasásra alkalmas tetőterasszal. 1912 és 1914 között épült volna fel Lajta Béla építész tervei szerint a modern — szecessziós stílusú — tornyos palota. A városatyák azonban elgáncsolták a tervet, majd annak Kálvin téri változatát is. Vázsonyi Vilmos állítólag kijelentette: „Nem csinálunk a mi pénzünkön szabad iskolát Szabó Ervinnek!”

Közben, 1911-ben a könyvtár megszabadult a statisztikai hivatal gyámságától, és Szabó igazgatása alatt önálló intézménnyé lett. Új, kitűnő munkatársakkal

is gyarapodott: oda került Rácz Gyula, Kőhalmi Béla, Pikler Blanka, Dienes László, Braun Róbert és a fogorvosi hivatást a könyvtárossal felcserélő Madzsar József. A régi, szűk Károly körúti (ma: Tanács körút) helyiségekben tarthatatlanná vált a helyzet. Végül — kultúrpalota helyett, és csaknem egyéves kényszerszünet után — 1914. május 1-én egy átépített iskolaépületbe költözött a könyvtár a Károlyi-palotával szemben, a Károlyi (ma: Ferenczy István) utcában. Itt élte és dolgozta végig Szabó a világháborút, élete utolsó négy esztendejét.

A könyvtár, ha az elképzeltnél jóval szerényebb külső keretek között működött is, érdemi munkájával minden várátkozást felülmúlt. Természetesen nem mennyiségileg, „Budapest egész írni és

olvasni tudó népességének” olvasóvá nevelésében, hiszen a tervezett hálózat nem jött létre, mindössze három fiókkönyvtár nyílt meg Szabó életében. Ellenben maga a Károlyi utcai központ mint a társadalomtudományi művelődés valóságos fellelője, páratlan kulturális intézménye lett kora Magyarországnak. Szabó gondoskodott róla, hogy a könyvtár olvasói — tanulni vágyó munkásoktól és érdeklődő gimnazistáktól Lukács Györgyig és Kunfi Zsigmondig odajárt vagy időnként megfordult ott a város szinte minden haladó baloldali eleme — megtalálják a szociológia és a társtudományok egész modern irodalmát, az összes jelentősebb bel- és külföldi folyóiratokat, s a földszinti újságolvasóban a napilapokat is. Bárki bemehetett az

igazgatóhoz tanácsért, útbaigazításért, s előfordult, hogy Szabó kéretett magához egy-egy rendszeres és — a kérőlapok tanúsága szerint — módszeres, vagy éppen nem elég módszeres fiatal olvasót (bár tartózkodását, mint Lukács György is leírja, mindig megőrizte). Intézményesítés nélkül is igazi szabadiskola volt ez, s nem csoda, hogy a könyvtárt és vezetőjét konzervatív és klerikális oldalról sorozatos támadások érték. A régi ellenség, Gulyás Pál fogalmazta meg elsőnek a vádat, hogy a Fővárosi Könyvtár „tendenciózus” beszerzési politikát folytat, „feltűnően nagy számban” tart tudománytalan, agitációs „röpiratokat”. Innen azután átvette és útszéli hangszerelésben folytatta a rágalmazást a Bangha Béla szerkesztette *Magyar Kultúra* és

néhány más jobboldali lap, a „szabadkőművesség”, a „radikalizmus” a „szocializmus” fészkének, a „forradalom melegágyának” nevezve a könyvtárat. Szabó csak a legszükségesebb esetekben reagált a támadásokra, Bárczy polgármester pedig mindvégig derekasan kiállt mellette.

Meg is tehetette, mert a forradalmi szocialista Szabó Ervin mint könyvtárigazgató valóban a közérdeket és a tudományosság szempontját tartotta szem előtt. A könyvtárat akkor sem tekintette volna agitációs vagy propagandaközpontnak, ha nem a fővárostól, hanem valamely társadalmi vagy politikai szervtől kapja fizetését és a beszerzési keretet. Ez időben ugyanis már szilárd meggyőződése volt, hogy a társadalmi munkamegosztás során az egyes társadalmi funkciók, szférák —

így a tudomány és a politika is — elkülönülnek, saját törvényeiket követik, s ezt az öntörvényűséget, sőt, öncélúságot, tiszteletben kell tartani. „Mert más célokra a társadalom más szerveket alkotott. Így lesz az igazság keresése is minden más céltól és érdektől független öncélja a tudományos funkciónak; és a tudós csak akkor lesz hű és eredményes ágense a nagy társadalmi alapérdeknek, ha semmi más motívum és cél nem befolyásolja, mint az igazság megismerése, ha a tudományt csak a tudományért műveli.”

Ezek a szavak a Társadalomtudományi Társaság tízéves fennállása alkalmából rendezett 1912. évi jubileumi közgyűlés elnöki megnyitóbeszédében hangzottak el, s a jelenlevők többsége bizonyára meglepődött azon, hogy éppen a Társaság

legforradalmibb egyénisége figyelmezteti őket: tevékenységükben a politika túlságosan előtérbe került a tudományos kutatás rovására. „Szinte azt lehetne mondani: a sok cselekvéstől nem érünk rá a gondolkodásra.” Látnoki erővel fejtette ki, milyen veszedelmek származnak abból, ha a tudomány nem jár *mindig* a társadalmi gyakorlat előtt. „Nem szabad elmaradnunk az elméletben. Régi megismeréseink állandó és folytonos revízió alatt kell, hogy legyenek. Le kell vonnunk a gyakorlati próbák tanulságait. És új megismeréseket kell szereznünk. Mélyebben kell behatolnunk a társadalom törvényszerűségének ismeretébe. Ez a tudomány. Ezt kell tennünk, ha nevünkhöz és programunkhoz hívek akarunk maradni.”

Szabó tehát mélyen, igazán hitt a tudomány iránymutató, társadalomformáló szerepében, s éppen a magasabb társadalmi érdekből védelmezte a tudomány „öncélúságának”, minden közvetlen érdektől való mentességének elvét.

Ugyanezt vallotta a művészetről is. Ő, aki a század elején még az osztályharcos művészetet és irodalmat propagálta a *Népszavában* és Csizmadia Sándor verseiért lelkesedett, 1914-ben valami anticipált „szocialista felvilágosodás” szellemében, a *Nyugat*ba írt egyik cikkében kétségbe vonta a proletárköltészet (s vele együtt a „proletártudomány”, „proletárbölcsélet”) létét és lehetőségét. „Lehet valaki alapirányára szocialista vagy anarchista, katolikus vagy feudális — és nagy művész; de nem lehet művész az,

akinek alkotásaira rá lehet húzni a szociáldemokrata vagy a néppárti vagy az alkotmánypárti pártprogram pontjait és megállapítani: kitűnően illenek össze. Ha képzelete soha sem lépi át a hasznos és gyakorlati lehetőségek határát, ha soha sem voltak szentségtörő gondolatai és azok ki nem törtek: lehet jó alkalmi verselő, jó agitátor, jó újságíró, de a művészethez kevés a köze.”

Ebből a cikkből kerekedett — Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő között — az első hazai vita alap és felépítmény viszonyáról. Szabó, *Vulgármarxizmus* című válaszcikkében, ha indulata és dialektikátlansága helyenként lesodorja is a marxista gondolkodás ösvényeiről, rátapint a II. Internacionálé ideológiájának idült betegségeire, s ha csak vázlatosan is, olyan

eredményekhez jut, amelyeket korunk marxizmusa csak mintegy fél évszázaddal később, nagy kerülők és keserves tanulságok árán tudott felmutatni.

A cselekvési lehetőségétől megfosztott, magányossá vált harcosból így született meg a világháború küszöbén a nagy gondolkodó.

A SZFINX

„Üvegfalakkal körülzárt, fülkénél nagyobb terület volt az ő dolgozószobája, ahol íróasztala előtt ült, és olvasott vagy írt. Időnként felemelte fejét, s az átlátszó falon végignézett a nagy szobán, ahol a mi íróasztalos padjaink sorakoztak. Ott olvastunk, jegyzeteltünk, tanultunk. És ő némaságában is vigyázott reánk, de ha eléje álltunk, akkor magyarázott és tanított.”

Így idézi fel ötven év távlatából Dénes Zsófia a Károlyi utcai könyvtár légkörét, s a fiatalokat könyvvel, szóval, de még dolgoz némaságával, pusztá jelenlétével is tanító könyvtárigazgató alakját.

Mások prózaibb, de nem kevésbé jel-

lemző emlékeket elevenítenek fel a pedáns, szigorú főnökről, aki „8 óra után 5 perccel elindult az első emeleti szobájából és a pincétől a padlásig végigjárta az épületet”. Üldözött minden pontatlanságot, lazaságot, szabálytalanságot. A *Népszava* egyik tekintélyes munkatársát, régi barátját, kizárta a kölcsönzésből, amiért három gyakran keresett művet felszólításra sem szolgáltatott vissza.

Délutánjait, estéit ismét könyvek között, otthoni magánkönyvtárában töltötte, amelynek értékes, ritkaságszámba menő darabjait — szigorúan saját költségén — gondosan beköttette. Lakása ekkor, néhány éves pesti átmenet után, újra Budán, a Gellérthegy déli oldalán, a Ménesi úton, egy szép villa első emeletén volt, „ablakai — Schöpflin Aladár leírása

szerint — a világ mind a négy tája felé nyíltak”. Édesanyja és a Madzsar család néhány házzal arrébb lakott.

1914 derekán életkeretek, társadalmi státus és presztízs tekintetében pályája delelőjére jutott. Közismert szociológus, köztisztviselőben álló művelődéspolitikus volt, a főváros és az ország szellemi életének egyik tekintélye. A polgári közvélemény elfogadta szocialistának, a szociáldemokrata párt beletörődött kívülállásába. Helyzete rendhagyó volt, de egyéniségének szuggesztív ereje ezt is elfogadhatóvá, sőt tiszteletre méltóvá tudta tenni.

Így érte a háború kitörése. „A Szerbia elleni démarche napján — írja Váradi Irma — senki sem ült munkaasztalánál, a tisztviselők megvitatták, megtárgyalták az

eseményt s Szabó Ervin, aki reggeli körútját végezte, fültanúja volt annak, mikor az egyik, közismerten jobboldali érzelmű tisztviselő, ragyogó arccal, lelkes hangon kérdezi: Olvasták a démarche szövegét? — Szabó Ervin arca megvetést, megdöbbenést, mély szomorúságot árult el, s szó nélkül továbbment.”

A hadüzenetet követő részeg mámorban azonban ő is rákényszerül egyszer, hogy jelképes pohárkát ürítsen „a győzelemért folyó nagy küzdelemre”. Igaz, nagyon személytelen és felemás formában teszi ezt az engedményt a *Huszedik Század* különszámának *A háború és a gazdasági élet* című bevezetőjében — nyilván a folyóirat megmentése érdekében, amelyet ez időben gyakran szerkeszt Jászi helyett —, de ez sem változtat a tényen,

hogy Szabó, életében először és utoljára, hajlandó volt elvi kérdésekben megalkudni.

Életrendjén, kialakult életformáján a háború nemigen változtat. A beteges embert behívás nem fenyegeti, de az egyre rosszabbodó közellátási viszonyok hátrányosan befolyásolják egészségi állapotát. Puritanizmusa nem tűri, hogy számára a feketepiacról vásároljanak.

Annál mélyebb, átalakítóbb hatással van a háború egész szellemi és erkölcsi világára. Az előző években fáradságosan helyreállított belső rend ismét felborul, az addig uralkodó intellektuális szféra mindinkább teret enged az etikainak, a gondolkodót háttérbe szorítja a moralista és a cselekvő forradalmár, aki kiutat keres a háború kataklizmájából.

Először publicisztikai tevékenysége fokozódik. 1915 elejétől minden alkalmat megragad, hogy szembeszálljon a háborúval és demoralizáló hatásával, hogy a szociológus tárgyilagosságával mutasson rá a háborúban is érvényesülő társadalmi törvényszerűségekre, és a humanista szenvedélyével védelmezze a megtaposott eszményeket, értékeket.

Rápirít Krudy Gyulára, aki a fegyverzajtól megrészegülve azt követeli: „Vesszen minden, ami idegen és idegen-szerű!”, s hitet tesz a tudomány nemzetközisége, a művészet, a kultúra oszthatatlansága, a népek összetartozása mellett. A könyvtár évi jelentésében leszögezi, hogy a könyvtárosnak „mint könyvtárosnak csak egy álláspontja lehet — és pedig csak háborúellenes”. A „Könyvtári Fü-

zetek” elé írt előszavában megállapítja: „Huszedik hónapjában a nagy mészár-
lásnak kevesen vannak már, akik a hábo-
rút legföljebb nem szükséges rossznak,
hanem a nemzeti és egyéni tökéletesbülés
isteni eszközének tartják.”

Természetesen nem éri be érzelmes
pacifista propagandával. Hogy a szociál-
demokráciát is ráébressze feladatára,
Kunfi folyóiratába, a *Szocializmusba* ra-
gyogó összefoglalást készít Marx és
Engels háborúval kapcsolatos állásfoglá-
lásairól, nézeteiről. A társadalmi osztá-
lyok és az osztályharc törvényeinek egy-
kori kutatója tudja, hogy vannak esetek,
amikor „a háború célszerű és kívánatos
eszközüvé válhatik a gazdasági és nem-
zeti szabadságtörekvéseknek is; s a mun-
kásosztály és a munkásmozgalom érdeke

nem tiltakozik föltétlenül minden háború ellen”, de az adott viszonyok között teljesen ésszerűnek tartja „az önvédelemnek azt a reflexszerű megnyilatkozását”, hogy „a munkásosztály elvileg elutasító álláspontot foglaljon el minden támadó háborúval szemben”. A Szerbiát megrohanó Monarchiában ez világos beszéd volt.

A tudós elméleti érdeklődése azonban nem engedi megállni ilyen általános megállapításoknál. Jól látja, hogy a háború egész sor új gazdasági, politikai, szellemi jelenséget lökött felszínre, s hozzá is fog, hogy gyökerestől megvizsgálja ezeket.

Két nagy tanulmányt szentel a problémának. Az első, 1915-ben, a gazdasági szervezet és a háború összefüggésével, elsősorban pedig a „háborús tendenciákat erősítő” „kifejlett kapitalizmus” jelen-

ségeivel, a monopóliumok és a fináncstőke uralmával s hatásával foglalkozik. Itt még a gazdasági koncentráció kegyetlen, de szükségszerű folyamatától várja, hogy „a termelő osztályok — ha kell, a kapitalizmus által beléjük nevelt harcias erények eszközével: forradalommal is — elfoglalják a gazdasági erők fölötti uralmat, és véget vetnek annak az uralmi viszony-
nak, amely legfőbb oka a háborúnak és hovatovább egyetlen érdekeltje. És akkor, legalább a produktivitás elvén felépülő társadalmak részéről, meg fog szűnni a háborúskodás szüksége és veszedelme.”

Látszólag kevésbé forradalmi következtetésre jut későbbi 1917-es *Imperializmus és tartós béke* című, Galilei-köri előadásában, amelyet a hallgatóság forradalmi cselekvésre sóvárgó része némi csaló-

dással fogadott, Varga Jenő pedig nem minden alap nélkül minősített „nem annyira gazdasági, mint gazdaságpolitikai világnézetében” „a marxizmustól sokban eltérő” állásfoglalásnak. „Midőn szóvátettem, habozás nélkül elismerte ezt — írja Varga —, és ígérte, hogy a társadalmi fejlődés tényezőiről a háború alatt megváltozott és kiforrott nézeteit meg fogja írni, mihelyt a negyvennyolcas magyar forradalom társadalmi és osztályharcairól készülő tanulmányát befejezte.”

Úgy látszik, éppen e két tanulmány között eltelt két esztendő során „forrtak ki” bizonyos új nézetei, s e változást magában az előadásban is megindokolja: „akit ennek a világháborúnak eseményei, annyi millió férfi, anya, feleség ember-

telen szenvedése, nemzedékek legnemesebb munkájával fölhalmozott kultúrértékek pusztulása egyszer sem ejtett gondolkodóba aziránt: megtettem-e a magam részéről mindent, amit tehettem e szörnyűség elhárítására? Úgy tettem s azt tettem-e, amit kellett volna, ahogy a legcélravezetőbb lett volna? nem kell-e régi iskoláimat újra járnom, nem kell-e elméleteimet és nézeteimet a világról és viszonyomról hozzá felülvizsgálnom — az elveszett ember a társadalom megjavítását célzó törekvések, elveszett ember a társadalom számára.”

Az „újratanulás” jegyében követeli a marxista államelmélet felülvizsgálatát, mondván: „a háború — úgy látom — félreismerhetetlen tényként revelálta azt a jelenséget, hogy a gazdaság primátusa

a politikai szervezet fölött távolról sem oly kétségtelen, mint azt sokan hitték.” A háború legfőbb okát az imperializmus védővamos politikájában, az állami beavatkozásban, a kiutat pedig a szabadkereskedelem visszaállításában és a „gazdasági demokrácia” megteremtésében jelöli meg. Szindikalista antietatizmusa itt valami etikai liberalizmussal ötvöződik. „Gazdasági demokráciára van szükség, arra, hogy a gazdaságban is a sokak érdeke érvényesüljön. Hogy ennek eszköze az államhatalom kiterjesztése: az állami szocializmus volna — mint sokan tartják — én nem hiszem . . . Not measures: men — elsősorban emberek kellenek, más, jobb, tökéletesebb emberek. A szellem a fontos!”

Van a Galilei-körben tartott előadásnak

egy különösen szubjektív, lírai részlete:
„Egy barátom azt mondta: ebben a hábo-
rúban a hitetlenek hívőkké lettek, s a
hívők elvesztették hitüket. Számomra ez
a mondás a legvígasztalóbb momentu-
mok egyike szörnyű erkölcsi katasztró-
fánkban.” Szinte bizonyos, hogy Szabó
azt a költő-barátját idézi, akinek vers-
sorait később a könyv alakban megjelenő
tanulmány egyik mottójául választja:
Babits Mihályt. A barátság még friss —
1916-ban mutatta be őket egymásnak
Schöpflin Aladár —, de mindkettőjükre
az egymásra találás erejével hat. Sűrűn,
néha naponta találkoznak. Az *Imperializ-
mus és tartós béke* ihleti meg a költőt
Free Trade című versének megírására.
Szabó pedig nyilván azt érzi, — a fen-
tebbi idézet is erre utal —, hogy miköz

ben volt szocialista elvtársainak nem csekély része még a háborúhoz is hozzá tudott idomulni, ezzel a más világból jött költővel, akit a háború harcos pacifistává nemesített, egy nyelven beszélnek. Ő veszi rá Babitsot, hogy fordítsa le Kant: *Az örök béke* című írását, amelyet aztán ki is ad az általa 1917-ben életre hívott *Új Magyarország könyvkiadó részvénytársaság Természet és társadalom* című sorozata keretében. E kiadói vállalkozás, amelyhez sok szellemi ember és néhány tőkés is társult, „a modern társadalomtudományi és szociálpolitikai eszmék” és szellemi mozgalmak (pacifizmus, földkérdés, feminizmus) iránt fokozódó hazai érdeklődést kívánta kielégíteni „alkalmas könyvek, sorozatok, esetleg időszaki munkák kiadásával”.

Szabó a még nála is visszahúzódebb természetű Babitsot egyéb vállalkozásokba is bevonta. Lukács György 1916 telére teszi azt a találkozást, amelyre „Szabó Ervin hívott össze néhány magyar író (Babits Mihályt, Balázs Bélát, Gábor Andort és engem) beszélgetni arról: mit tehetnének a magyar írók a háború ellen? Még aki nem féltette magát, az sem látta az utat, nem ismert társakat, akikkel együtt szavának, tettének igazi hatása lehetett volna.”

Ebből a tanakodásból nőhetett ki később egy másik, ugyancsak hamvába holt kísérlet az európai értelmiségi elitet összefogó „szellemi internacionálé” létrehozására. A szövetségnek az „Európa Lovagjai” nevet adták az alapítók (Babits és Szabó mellett Jászi is köztük volt,

a programtervezet az ő kézírásával és Babits belejavításaival maradt fenn), célja pedig, mint a tervezetből kiderül, az Európai Egyesült Államok előkészítése, a demokratikus és szociális haladás, a szabad kereskedelem stb. előmozdítása lett volna.

Szabó könyvtári dolgozószobája magas őrtorony volt, ahonnan csak a nagy mozgásokat, a kiemelkedő eseményeket lehetett látni, a napi politika apró hullámveréseit nem. Ezekkel keveset is törődött. Az 1917-es év egyre erősödő földrengései azonban visszahúzták távolra figyelő tekintetét a reálpolitika mezejére.

Áprilisban nyilatkozatot ad egy lap kérdésére: „Mit várjunk Oroszországtól?” Kiderül, hogy a visszavonult harcos pontosan látja az orosz forradalom

problémáit (a döntő kérdés, írja, a parasztság megnyerése, a földosztás) és várható hatását más országokra, a háborúra és a békére. „A béke ügye — szögezi le — végeredményben Németország demokratizálásától függ”, s a németek reménytelen katonai helyzetét ecsetelve, hozzáfűzi: „Mutatis mutandis — áll mindez természetesen a Monarchiára is.” Ezt a gondolatmenetet folytatja május elején a *Népszavában*, ahol Tiszát „az emberiség veszedelmének” nevezi. Így nincs mit csodálkozni azon, hogy a feszült várakozásnak ezekben a napjaiban benne is felmerült az „egyéni terror” alkalmazásának gondolata. Az ötletért nem kell ifjúságának orosz barátaihoz visszanyúlnia: alig fél éve lőtte le Friedrich Adler az osztrák miniszterelnököt, s Szabó

ekkor „megilletődve, felajzva” kérdezte egyik legelső női munkatársától, Váradi Irmától: „Na kisasszony, Ön is megtette volna?” Most, 1917 májusában egy másik fiatal lány, az új forradalmár nemzedék leglángolóbb egyénisége fordul hozzá egy Tisza elleni merénylet tervével. Duczynska Ilona magához veszi Madzsar József pisztolyát, s ő igazgatói szobájában kézfogással engedi a lányt veszélyes útjára, amellyel azonban elkéstek: Tisza aznap megbukik. A viszontlátáskor Szabó „az emberi átérzés teljességével” csak annyit mond: „sajnálталak”.

Hasonló volt a szerepe a forradalmi szocialisták 1917 ősztől kibontakozó szervezkedésében és mozgalmában is. „A forradalomnak ez a tudós furcsa szentje és tisztaszívű embere”, amint Duczynska

nevezi, nem hívott harcba, szinte egyetlen akciót sem kezdeményezett, de mindenről tudott. Az ő jóváhagyása, „áldása” nélkül az ifjú antimilitaristák és forradalmárok vagy a szociáldemokrata ellenzék ismét aktivizálódó tagjai egy lépést sem tettek. Így vált „a tömegbázissal nem rendelkező Szabó Ervin” nemcsak — mint Révai írja — „mert organizációkon felülálló függetlensége predesztinálta rá”, hanem páratlan szellemi és erkölcsi tekintélye okán is, szinte akarata ellenére, egy forradalmi mozgalom vezéralakjává. „Ő nem hisz az előrevivő útban, de a szíve azokkal van, akik ezen az úton járnak” — állapítja meg Révai.

A szíve valóban velük van, mert saját ifjúkori eszményeire emlékeztetik, mert a pusztító, elhúzódó háború és egy gyű-

löletes rendszer ellen küzdenek, mert szemben állnak a munkásmozgalom gyá-ván taktikázó vezérkarával, s egyszerűen: mert cselekszenek, miközben mások vára-kozóan lapulnak. Múltját, elveit ismerve elképzelhetetlen, hogy megpróbálná lebe-szélni, visszatartani a hozzá tanácsért, segítségért forduló fiatalokat, még ha további útjukkal, orientációjukkal nem értene is egyet.

A szocializmusnak olyan formátumú, olyan múlttal és ismeretekkel rendelkező alakjánál, amilyen Szabó volt, Révai jog-gal hiányolja az állásfoglalást a zimmer-waldi és kienthali konferenciákhoz, az orosz bolsevikoknak a hatalom megszer-zéséért, majd megtartásáért folytatott harcához, a német forradalmi baloldal kialakulásához, egyszóval a kor sors-

fordító eseményeihez. Lehetséges, teszi hozzá, hogy Szabó Ervin az antimilitarista „csoporton belül nyilatkozott az orosz munkásmozgalomhoz és a zimmerwaldi baloldalhoz való viszonyáról”.

„Csakhogy — válaszol erre évtizedekkel később Duczynska Ilona — valójában éppen ezt vonakodott Szabó Ervin megtenni az őt annyira jellemző nekibúult következetességgel”.

Hallgatott, mert ha ő nem is rokon-szenvezett a II. Internacióláléban 1903 óta „ultracentralizálónak” nevezett lenini irányzattal, ha ő nem is tudott hinni, mint egy tanítványa írja, „a politikai és gazdasági hatalom gyors meghódításának életrevalóságában”, a szerves gazdasági és kulturális fejlődést helyettesítő ugrások

sikerében, súlyos kételyeinek idő előtti kimondása is visszafoghatta volna a végre cselekvésbe átcsapó forradalmi elszántságot.

Hallgatott tehát — és segített a fiataloknak. Haász Árpád tanúsítja: „forradalmi csoportunk megalakulásának kezdetétől összeköttetésben állott Szabó Ervinnel, akinek befolyása ugyan előnyös volt, de nem mindig segített bennünket a bolsevikok politikájának megértéséhez, amelyre mi a februári forradalom kitörése óta egyre inkább törekedtünk. De a legális és illegális munka kombinálásának kérdésében, mint sok más esetben is, Szabó Ervinnek az ösztöne jól működött.”

Duczynska szerint „a segítség kettős volt, és mind a két részében Szabó Ervin nagyon egyéni életútjának a tárházából

való”. Egyrészt az a tanács, hogy a párt- és szakszervezeti bürokrácia teljes megkerülésével az üzemi bizalmiemberekhez kell fordulni. „Ezen a szervezési elgondoláson múltott minden.” Másrészt — ami legalább ilyen fontosnak bizonyult — Szabó „hozta össze” a tettre kész, de kapcsolatok nélküli fiatalokat a forradalmi munkásokkal: a régi szindikalista Bellér Ignáccal, majd Mosolygó Antallal, Végh Dezsővel és másokkal is. „Meg akarják mutatni a fiatalok, hogy mit tudnak” — Szabó ezzel indítja útjára a forradalmi szocialisták azóta jól ismert mozgalmát, amelyben az ő további személyes szerepéről — röpcédulák saját kezű szerkesztéséről, egy népgyűlési felszólalásáról, rendőrségi kihallgatásáról stb. — ellenőrizhetetlen híresztelések és

nyilvánvaló legendák keltek szárnyra már akkoriban, s nyertek írásos megfogalmazást a későbbi évtizedekben.

Részben talán ezek tükröződtek vissza a budapesti rendőr-főkapitányság detektívfőnök-helyettese (Hetényi Imre) által készített 1917. augusztusi bizalmas jelentésben, amely szerint „Szabó Ervin dr., a székesfőváros könyvtárosa, a svájci radikalistákkal (értsd: forradalmi szocialistákkal) állandó összeköttetést tart fenn”. Ennek bizonyosságául azonban csak arra tud hivatkozni, hogy Szabó „az egész háború tartama alatt megkapta a külföldön megjelent s bennünket érdeklő nyomtatványokat, amelyek a fővárosi könyvtár címére intézve, könnyen átjuthattak hozzánk”. A fennmaradt rendőrségi iratokból mindenesetre egyértel-

műen kiderül, hogy a hatóságok Szabó Ervinben látták a szocializmus forradalmi szárnyának hazai vezéralakját, s ezt — nem a motívációkat és a részleteket, hanem a lényegét tekintve — nem is lehet tévedésnek minősíteni.

Valóban, 1917 végén úgy tűnhetett, hogy a két évtizedes erőfeszítés mégsem volt olyan meddő, mint addig látszott. Az elvetett magvak sorra kikeltek, a régi tanítványok és küzdőtársak — tevékenysége szinte minden időszakából és szektorából — most újra köréje csoportosultak, és mindinkább egyesültek a közös cselekvésben. Ott voltak az egykori „szocialista diákok”, a századeleji ellenzéki csoport baloldalinak megmaradt tagjai (Vágó, László) a szindikalista munkások (Bellér, Mosolygó), a Fővárosi

Könyvtár törzsgárdája (Madzsar, Dienes, Kőhalmi) és — mint a legvállalkozóbb szellemű erő — csatlakozott hozzájuk a fiatalabb forradalmár nemzedék (Korvin, Sallai, Révai, Lengyel József és a galileisták: Duczynska, Sugár, Haász, a Kelen-házaspár és mások). Még néhány hadifogoly orosz szocialista is részt vett a munkában.

Magyarországon ez a tábor kezdeményezte először — nyilván nem Szabó tudta nélkül — a párttól független munkástanácsok alakítását. Előbb az üzemi munkásgyűlések, majd 1918. január 13-án a főváros több pontján tartott tömeggyűlések elé azonos szövegű határozati javaslatot terjesztettek olyan budapesti munkástanács felállításáról, amely a munkásság nevében ellenőrzést gyakorol-

na a pártvezetőség politikája felett. Jászi szerint Szabó maga is megjelent az egyik gyűlésen, és „szűkebb baráti körével együtt tüntetően tapsolt és helyeselt az ellenzék szónokainak”. A koncepció — a munkásság „közvetlen akciója” és a párt feletti munkásellenőrzés — mindezenesetre az ő műhelyére vall.

Másnap azonban a rendőrség lecsap, s letartóztatja az illegális csoport néhány tagját, köztük Bellért, Sugárt, Duczynskát. A mozgalmat Korvinék továbbviszik, de a január 18—21-i általános sztrájkot már nem tudják kiaknázni. Februárban, amikor Vázsonyi igazságügyminiszter meghirdeti a „bolsevikizmus” elleni harcot, s Károlyi Mihály ellen hajszt indítanak, Szabó esetleges letartóztatása is a levegőben lóg. De nem

kerül rá sor — a rendszer már túlságosan gyöngye.

A hadbírótság elé kerülő lefogott fiatalok sorsa azonban nehéz súlyként telepszik Szabó érzékeny lelkiismeretére. Egyéb indítékok, politikai megfontolások mellett talán ez készteti arra a lépésre, amit másfél évtizedig hiába vártak tőle barátai, küzdőtársai. Március végén nyílt támadást intéz a szociáldemokrata pártvezetés ellen.

Szociáldemokrácia és politikai erkölcs című cikkében, amely a polgári radikális *Világban* jelent meg, kifejti a politikai demokrácia nélkülözhetetlenségéről és elégtelenségéről vallott, régen kialakult nézeteit, s — ugyancsak régi elveihez híven — nem szocialista, hanem demokratikus minőségében bírálja-ostorozza a

szociáldemokrata pártot, amely elfogadta a kormány antidemokratikus választójogi reformjavaslatát. De, mintha érezné, hogy ez az utolsó alkalom a leszámolásra, ezúttal szokott merev tartózkodása nélkül, *egész* lesújtó ítéletét kimondja: „az emberi tökéletesedés kategorikus imperativusza szempontjából a demokrácia ellenségeinél százszorta kártékonyabbak azok a hívei, pártjai és ezek vezetői, akiknek mindennapos politikájában nem érvényesül éppen úgy a cél és az eszközök kongruenciájának erkölcsi követelménye, mint nagy célkitűzéseikben, akik számára ideális programjaik pontjai cserebere tárgya, akik azt hiszik, hogy lehet jó dolgot művelni erkölcstelen eszközökkel . . . Hordják a téglát valamihez, amiről azt hirdetik — s jobb óráik-

ban hiszik is talán — hogy az Emberiség háza lesz. Nem látják, hogy a régi építők lelkükbe mételyt ejtettek ... s újra csak azoknak — és maguk némelyikének: új Katonáknak, Farizeusoknak, Írástudóknak — lesz házuk abból. Mert az Emberiség házát valóban csak lassan és apránként, mert csak a végső emberi célra tekintő tiszta tudattal, és jámbor, de félre nem vezethető megvesztegethetetlen akarattal lehet megépíteni.”

Szabó cikke az adott helyzetben, az 1917-es liberálisabb és békésebb intermezzót felváltó reakció és megújuló háborús erőfeszítés idején hadüzenet volt a rendszernek, s azt mondta a békére és demokratikus megújulásra törekvőknek: küzdelmükben ne számítsanak a szociáldemokrata pártra. Ennek vezetői ruti-

nosan védték ki a támadást, amelyet a *Népszava* névtelen szerkesztőségi cikke egy „légüres térben” élő „szobatudós” apolitikus, a *polgárság* szórakoztatására alkalmas moralizálásnak minősített. Még egy rövid válasz és viszonyválasz következett, s bár a *Népszava* hangneme egy olvasói levél szerint „mély undort keltett minden igaz szocialistában”, Szabó morális és politikai ítéletének nem volt közvetlen, látható eredménye.

Ez az ítélet — az egész szociáldemokráciáról, annak ideológiájáról és gyakorlatáról — néhány nappal később filozófiai síkon is elhangzik Szabó, Lukács és Fogarasi Béla szájából, az utóbbinak *Konzervatív és progresszív idealizmus* című előadása kapcsán rendezett vitán, a Társadalomtudományi Társaságban. A

vita Szabónak és bizonyos értelemben a Társaságnak is hattyúdala. A pozitívizmus és racionalizmus e magyar fellegetvát a kor szellemében új oldalról, az „etikai idealizmus” zászlaját lengetve veszik ostrom alá a merev materialista determinizmusban a cselekvő politika és egy modern cselekvésfilozófia kidolgozásának akadályát látó fiatalabb filozófusok: Lukács és Fogarasi. Kétségbe vonják azt az évszázados, bevett nézetet, hogy a haladó politika filozófiai alapja csak materializmus vagy pozitívizmus lehet, kimondják, hogy Marx után a munkásmozgalomban is háttérbe szorult az etikailag gyökereztetett végcél, a mozgalom már csak szűk, közvetlen osztálycélokért, s nem az emberiség felszabadításáért küzd.

Szabó elutasítja voluntarista messianizmusukat, de — Jászival és más „öregekkel” ellentétben — pontosan megérti törekvéseik eredetét és irányát, s a lényeges pontokon melljük áll. Vajon gondol-e arra, hogy tizenöt évvel korábban, ugyanebben a Társaságban elhangzott első felszólalásában éppen ő kezdte ostromolni a determináció fatalizmusát? Most már felelni tud az akkor csak felvetett kérdésekre: „Mai szociológiai tudásunk az érzelmi és szellemi erők, általában a szubjektív tényezők szerepéről a társadalomban lényegesen csökkenti az objektivizmus és pozitivizmus érvényét. Ha az idealizmust úgy határozzuk meg, mint az előadó úr: hogy az a nem érzéki, nem materiális, az ideális rend felismerése — nyitva az út az idealizmus számára a szo-

ciológiába és a politikába is.” De nem rúgja ki maga alól a tudományos alapot. Bár a „Sein és a „Sollen” vitájában az utóbbi pártjára áll, ezt a „társadalmilag lehetségesre” korlátozza, s nem tagadja az objektív fejlődést. „De nem ismeri el a fejlődést eleve jónak. Azt is, mint minden társadalmi tényt, előbb erkölcsi ítélőszéke elé állítja. És ha az ítélet kedvezőtlen, felveszi a küzdelmet ellene, más fejlődés érdekében, (mert) az erkölcsös ember inkább elpusztul, semhogy szellemiségéhez, eszményeihez, kategorikus imperatívuszához hűtlen legyen.”

Ez a vita több évtizedes eszmetörténeti korszakot zárt le, jelezte a modern irracionizmus térhódítását, de egyben utat nyitott a lenini, tehát már nem etikai, hanem materialista alapra helyezkező

cselekvésfilozófia befogadásának, s nem utolsósorban előrevetítette a progresszív értelmiségi tábor egy évvel későbbi szétesésének árnyékát. Szabó felszólalása pedig megadja a kulcsot egész 1917—18-as szerepének, moralizálásának megértéséhez. Az emberi akaratot, meggyőződést is „társadalmi tényezőnek” ismerve fel, a háborús, nyomorúságos „realitással” szemben „új, erkölcsös objektív fejlődést” igyekszik létrehozni.

Ezt folytatja a számára még hátralevő néhány hónapban is. 1918 tavaszán Babitscal irodalmi lapot akar indítani, ennek kudarca után pedig elfogadja Purjesz Lajos ajánlatát, hogy vegye át és „intézze korlátlan szabadsággal” a *Világ* tudományos tárcarovatának szerkesztését. Nagy kedvvel fog a munkához, június

elején megírja és szétküldeti a szellemi élet legjobbjait közreműködésre felkérő körlevelet (amire száznál több pozitív választ kap), de betegsége miatt az *Élet és Tudomány* című rovat késik, s végül éppen halála után indul, Szabó külön kívánsága szerint egy Babits-cikkkel.

Még májusban rá hárul a feladat, hogy a *Huszdik Században* megemlékezzen Marx születésének centenáriumáról. A mélységes rezignációt árasztó, szép cikk mintegy foglalata, summája Szabó legfontosabb elméleti felismeréseinek: Marx-hoz való életre szóló ragaszkodásának, tudomány és politika, osztály és párt viszonyáról vallott nézeteinek, s világossá teszi, hogy sokat emlegetett, soha fel nem adott szindikalizmusa csupán szervesen illeszkedő része egy átfogóbb,

összefüggő gondolatrendszernek. Egy nagy gondolkodó utolsó vallomása ez egy még nagyobbról, s egyben önmagáról, saját, ifjúkorban kitűzött életcélja kudarcának végre megértett okairól a munkásmozgalom problémáiról.

„A marxizmus — írja Szabó — bölcséleti, szociológiai és közgazdaságtani igazságok rendszere, tudomány, melynek életműködésére és fejlődésére a tudomány életének és fejlődésének törvényei érvényesek. Csak addig él és fejlődik, amíg ebben a körben marad. A marxizmus nem maradt meg a maga körében. Politika lett belőle, politikai pártnak, gyakorlati tömegmozgalomnak lett hitvallásává. És ezzel a politikában uralkodó törvényszerűségek uralma alá került ő is, és elvesztette eredeti lényének meg-

felelő élete és fejlődése alapjait.”

A másik, a politikai oldalon igazolva látja a parlamentarizmus, a többségi elv iránti bizalmatlanságát:

„Hogy mit érnek tartós gazdasági viszonylatok által valóságos egységes tudatra nem hozott többségek, a háború megmutatta.” De a szociáldemokrata párt „nem is vonhatja le a marxi elmélet gyakorlati következtetéseit, mert azokhoz csak a maga holttestén át vezet az út”.

Úgy véli, Marx tudományos és gyakorlati hatása „ezután fog csak igazán érvényesülni. Addig várjunk s személyes ünnepén érjük be a legnagyobbbal, amit nagy ember emléke adhat az utódoknak: érjük be heroikus élete példájával”. S bizonyára önmagára is gondolva, Schopen-

hauerral fejezi be: „Boldog élet lehetetlen, a legmagasabb, amit az ember elérhet: heroikus élet.”

Mintha érezné a közeledő véget, ezen a tavaszon még egy másik, még inkább végrendeletszerű cikket ír — ezúttal kifejezetten a viharos időkben kérdőn feléje forduló baloldali fiatalság számára — a Galilei-kör lapjába, a *Szabadgondolat*ba.

„A megismerések közt — kezdi —, amelyeket a szociológia a háborúnak köszönhet, egyet aligha fog későbbi tapasztalat korrigálni. Ez: az intelligencia csődjé.”

Két, egymással összefüggő jelenségre gondol itt: a racionalizmus csődjére — amelynek filozófiai konzekvenciáit a Fogarasi-féle vitában vonta le — és az „értelmiségi osztályéra”. A háború kitö-

rése volt az „a legnagyobb esemény, amely az intelligencia vezető szerepének elméletét az élet próbája alá vetette. Soha csúfosabb veresége az észnek, az értelemnek, mint ez!”

E példákkal is alátámasztott, szomorú tapasztalat alapján a műveltség fogalmának és társadalmi funkciójának újrameghatározását tartja szükségesnek. Az értelem és a tudás „egymagában nem teszi viselőjét alkalmassá arra, hogy megbízható vezetője legyen más embereknek”. Erre csak „az értelmi, az érzelmi és a cselekvő erők legmagasabb kiképzése és összhangja” képesíthet.

A vezetők két típusától óvja különösen az ifjúságot.

Azoktól, akik „meggyőződést hirdetnek ugyan, de megmaradnak a szavak,

a szép elméletek területén”. Mert „minden meggyőződés annyit ér, amennyit hirdetője a maga cselekvésével valóra vált”.

És azoktól, akik „csak a messze jövőt ismerik el illetékes bírójuknak”. Mert „inkább maradjon meg a rossz, semhogy erkölcstelen eszközökkel változtassuk meg”.

Ez volt utolsó üzenete. Június elején jelent meg a cikk, s a hónap végén támadta meg a végzetessé váló betegség. Minden jel szerint az első spanyolnáthamegbetegedések egyike volt, ez fellobbantotta régi tüdőbaját, s átment rapid, ún. „galoppierende” tuberkulotikus folyamatba, amely három hónap alatt végzett vele.

Nem könnyen adja meg magát. Júliusban még utolsó éveinek kedvenc tartóz-

kodási helyén, a dunántúli Sárszentágotán, Leopold Gusztáv kimeríthetetlen vendégszeretetét élvezve próbál megerősödni — és dolgozni. Az 1848—49-es magyar forradalom társadalmi és pártharcairól szóló nagy történelmi művének utolsó lapjait írja. A téma — általában a magyar történelem marxista ábrázolásának feladata — közel két évtizede foglalkoztatja. Első történelmi tárgyú cikkei (*Történelmi hazugságok, 1848, Az 1848. évi törvényhozás vívmányai*) még 1902-ben a *Népszavában* látnak napvilágot, külön füzetet ad ki a magyar jakobinusokról, később a Marx—Engels-válogatásban pompás bevezetések készítenek az 1437-es és 1514-es parasztháborúkról, s ismét 1848-ról. Nem nehéz megfejtetni, mi sarkallja, hogy újra meg újra, egyre

magasabb szinten, nekivágjon a feladatnak. Egyrészt az a célja, hogy emancipálja a munkásságot és az értelmiség számára elérhető részét az uralkodó (48-as és 67-es szellemű) nemzeti-romantikus történelemfelfogás haladást bénító befolyása alól. Másrészt, hogy a magyar múlt osztályharcként való ábrázolásával, az agyonrágalmazott haladó társadalmi mozgalmak és az agyonmagasztalt nemesi függetlenségi harcok igazabb beállítással objektíve és szubjektíve bekapcsolja a szocialista mozgalmat a történelmi folytonosságba. Objektíve, vagyis bebizonyítva, hogy e mozgalom korábban is létezett haladó törekvések folytatója, örököse, és szubjektíve, hogy a „hazátlan” munkás- és az internacionalista mozgalom maga is közösséget érezzen a

hazugságoktól megtisztított nemzeti történelemmel.

Nyilvánvaló, mindebben 1848–49 társadalmi küzdelmeinek története volt a legfontosabb, hiszen az uralkodó nacionalista ideológia legfőbb pillérei — a nemzeti „egység” követelése, a jobbágyságot „önként” felszabadító földbirtokos nemesség legendája, a „hazaáruló” nemzetiségek elnyomásának és erőszakos magyarosításának igénye — mind a forradalom és szabadságharc meghamisított történetébe ágyazódtak. Szabó tehát ismét megtalálja a legérzékenyebb pontot, ahol támadni érdemes, s ha 1848 ábrázolásánál az osztályszempontok érvényesítését némileg túlhajtotta, ezt nemcsak az úttörő heve menti, hanem egyenesen természetessé teszi a tudományok és

ideológiák fejlődésének az a közismert kísérőjelensége, hogy az új igazságokat mindig túlhangsúlyozzák, s azok csak később kapják meg „végleges” helyüket, alakjukat.

Jászi elbeszélése szerint a halálos kórral küzdő Szabónak „munkája utolsó napjaiban minden bátorságára, keménységére és energiájára szüksége volt, nehogy torzó váljon a könyvből, melynek annyi időt szentelt”. A kézirat végére ezt írta: „Befejeztem 1918. július 21-én vasárnap esti 7 óra 51 perckor, miután három napig nyomtam az ágyat lázban. Isten bocsássa meg bűnömet.” Ezzel elkészült a magyar marxista történetírás első nagy, maradandó értékű alkotása.

Négy nappal később, július 25-én Babitsnak panaszolja: „oly gyöngé és

fáradt vagyok, mint soha életemben. Egész nap fekszem, ülök, kabátokba és kendőkbe bugyolálva.” Július 28-án: „hét-főn hazautazom (még mindig kissé nyavalyásan).”

Hazatért, de dolgozni nem tudott többé. A könyvtári akták szerint 1918 augusztusában vonult utolsó betegsábadására. Fekve, párnákkal feltámasztva még javítgatta a *Társadalmi és pártharcok* kefelevonatait. Madzsar Lili emlékezése szerint ők, fiatalok, kétszer hetenként meglátogatták, de „két ember volt, aki bármikor bemehetett hozzá: Varga Jenő és Babits Mihály”. Jászi elmondja: „esti látogatásaim alkalmával, amikor a leáldozó nap utoljára aranyozta be a budai hegyeket, s enyhe sugarai az élet reményét visszahívták a nagy beteg

lázás szemeibe: nem egyszer kíséreltük meg a magyar jövőt anticipálni. És nem sokban tévedtünk . . . S ő, az osztályharci elvnek szinte fanatikus túlbecsülője, a parlamenti kompromisszumok gyűlölője, az *action directe* egyik első elmélkedője, állandóan sürgette és szocialista elvbarátait abban az irányban befolyásolta, hogy szocialisták, radikálisok, károlyisták mielőbb egy közös szervezetbe tömörüljenek, melyből kormányzó szerv fog válni abban a pillanatban, amikor a már félholt militarista-oligarchikus államhatalom megkapja az utolsó kegyelemdöfést.”

Tisztán látta tehát halálos ágyáról is a forradalom közeledését, s ha lehettek is aggodalmai a baloldal gyengesége és a szociáldemokrácia általa annyit

ostorozott betegségei miatt, bizonyos, hogy nemcsak az életösztön, hanem az egész életében íróasztal mellé szegezett forradalmár cselekvésvágya és a tudós kíváncsisága is azt sugallta: megérni!

Amikor betegágyán hírét vette, hogy néhány neves külföldi tudós társaságában egyetlen magyar tagjául választotta a marxizmus tudományos művelésére 1918 júniusában alakult moszkvai Szocialista Akadémia, barátainak állítólag azt mondta: ha meggyógyul, feltétlenül kiutazik Szovjet-Oroszországba.

Egyik reménye sem teljesülhetett. Az 1918. szeptember 29-éről 30-ára virradó éjjel, 41 éves korában halt meg. Szemét hűséges barátja, könyvtári helyettese, Madzsar József zárta le. Holttestét Madzsarné Jászi Alice ravataloztatta fel.

A másnapi lapok — szinte pártkülönb-
ség nélkül — megrendülten számoltak
be haláláról. Móra Ferenc a szegedi
könyvtár és múzeum nevében azt írta
a Fővárosi Könyvtárnak: „Szabó Ervin
halála talán nagyobb vesztesége a hol-
napi Magyarországnak, mint a mainak,
de az érte való gyász egészen a miénk . . .”

Temetése — végakarata szerint pap
nélkül — október 2-án délután 4 órakor
volt a Farkasréti temetőben, ahol a
főváros dízsírhelyet adományozott neki.
„Már 3 óra után ontották magukból
a villamosok a gyászoló közönség szá-
zait, s a villamos társaság csak kölcsön
kocsik beállításával tudta lebonyolítani
a forgalmat — számol be a *Világ* tudósító-
ja. — Kemény munkásarcok között
a tudományos világ egy-egy markáns

sziluettje, — az egész jövő Magyarország képe kicsiben, a Szabó Ervin ravatala körül.” Szocialista és radikális politikusok, a főváros vezetői, tudósok, írók, művészek, diákok, katonák, munkások. S természetesen ott volt — kínos feltűnést keltve — a főkapitányság „illetékes” detektívjeinek csoportja is. „Az óriási tömegben — írja Jászi — meglát szott, hogy nemcsak búcsúzni jött a szeretett halottól, hanem erőt és inspirációt keresett az elkövetkezendő dolgokhoz. Károlyi megjelenése az emberekre úgy hatott, mint egy hadüzenet a régi világgal szemben. — Itt van Károlyi is! . . . Ez a suttogás morajlott végig a tömegben . . . Ez a hangulat a gyászbeszédek alatt még fokozódott. A korporsónál Kunfi a halott forradalmi

szellemét invokálta az eljövendő súlyos kötelességek bírójául... Én pedig úgy éreztem, mintha barátom koporsója mellett végleges megvilágításban látnám nemzedékünk minden szenvedését, küzdelmét és akaratát, s feledve gyöngeségemet és izoláltságomat, hittel és retorika nélkül tehettem ezt a fogadalmat: Ez az ország tovább ragadozó ritterek országa nem marad... Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa nem marad... Ez az ország tovább ateista papok országa nem marad!”

A koporsónál elhangzott fogadalmaknak mintegy fedezetéül a budapesti munkások a temetés időpontjában több üzemben — így a csepeli tölténygyárban, a mátyásföldi és az erzsébetfalvai

repülőgyárban, — 5—10 percre abbahagyták a munkát.

Ami az élő Szabó Ervinnek — talán az 1918. januári mozgalmak kivételével — sohasem sikerült, azt a halott elérte: tömegeket mozgatót meg, összehozta és felsorakoztatta az új Magyarország összes erőit, temetése egy forradalom nyitánya lett.

De ezt a sírontúli, szomorú diadalt egy heroikus élet munkája alapozta meg.

"MINDNYÁJUNK SZELLEMI ATYJA"

A Galilei-kör folyóiratában így búcsúzott tőle Halasi Béla: „A magyar tudományos progresszió kis családjának feje volt Szabó Ervin, s ennek a családnak az ő elmúlása pótolhatatlan veszteség. S az ifjúságnak is, amely kételyei között feléje tekintett, s mindig útbaigazítást kapott tőle. (Milyen szeretettel csüggött az ifjúságon!) Attól kell tartani, hogy a kapcsolatok nélküle nagyon megfognak lazulni . . . Szabó Ervinben éreztük a bírót, aki szigorúan őrködik cselekedeteink felett, szemrehányó tekintettel illeti belső lomposságainkat, és megéreztek elismerését, ha jól cselekedtünk. Szigorú, de jóságos tekintetét

éreztük akkor is, ha testiségében nem állott előttünk. Vajon most, hogy eltávozott tőlünk, elég erős lesz-e szelleme és példája, a folytonos emlékezés ő reá, hogy irányt szabjon cselekedeteinknek? Tudunk-e az ő szellemében élni: becsületesen és mindvégig küzdve eszményeinkért? Megrendülve és lesújtottan nem tudunk erre feleletet.”

De nemcsak a forradalmi viharban biztos tájékozódási pontot kereső fiatal értelmiség tekintett így Szabó Ervinre. A tekintélyt nem ismerő Kassák számára is „példakép volt, egy lépéssel mindnyájunk előtt járt, tanított bennünket, és mi bizalommal tanultunk tőle”. Kunfi szerint „mindazok, akiknek ma Magyarországon valami közük van a szocializmushoz, a munkásmozgalom-

hoz: Szabó Ervin gazdag, merész, kérelhetetlenül becsületes és alkotó erejű szellemének vagyunk a neveltjei.” Annak vallotta magát Révai József is, aki egy egész életen át küzdött, mint Jákob az angyallal, Szabó emlékével, szellemével. Lukács György pedig, aki nemegyszer kifejezésre juttatta elégedetlenségét „idősebb kortársainak”, a *Nyugat* és a *Huszádik Század* gárdájának gondolati teljesítményével kapcsolatban, három nevet említ, „akiknek személyisége és műve legdöntőbben hatott” fejlődésére: Adyét, Bartókét és Szabó Ervinét. Egyik legutolsó interjújában, közvetlenül halála előtt, már így summázta véleményét: „Szabó Ervin mindnyájunk szellemi atyja volt”.

Elég széles és elég heterogén volt

tehát azoknak a köre, akik tanítványainak vallották magukat. Annál szembe-
tűnőbb, hogy *iskola* mégsem maradt
utána, még egy szűk csoportocska
erejéig sem. Alakult ugyan 1918 novem-
berében — a kommunista párt közvet-
len előzménye gyanánt — egy tisz-
virágéletű Szabó Ervin-kör, amely át-
vette tőle a szociáldemokráciával való
szembenállás és a cselekvő forradalmiság
szellemét, de nem vállalkozhatott gon-
dolatainak továbbvitelére. Sem itt, sem
másutt nem merült fel, hogy Szabó
saját eszméivel próbálják megvilágítani
a helyzetet, meghatározni a tennivalókat.
Ezek az eszmék vagy annyira irreleván-
soknak, vagy annyira általánosoknak, nem
a politikum, hanem az etikum birodal-
mába tartozóknak tűntek abban a for-

radalmi időben, hogy a mindinkább szétszóródó hívek és tanítványok merőben különböző, majd homlokegyenest ellentétes állásfoglalások és magatartásformák igazolását találhatták meg bennük. Volt, aki a szindikalizmusra hivatkozva fogadta el a leninizmust, s voltak — különösen utólag —, akik azon elmélkedtek, hogy ha életben marad, Szabó lett volna az egyetlen, aki megakadályozhatta volna a proletárdiktatúra kikiáltását.

Meddő kérdésfeltevés, hogy maga Szabó Ervin mit tett, vagy mit nem tett *volna* 1919-ben. Kun Béla — némi illuzionizmussal — „a III. Internacionálé lehetséges vezéreinek egyikét” látta benne, a Tanácsköztársaság a maga „szentjeként” tisztelte: szobra ott állt Marxé

és Engelsé mellett a május elsejei nagy hű-
ünnepen, róla nevezték el a fővárosi ti-
könyvtárat, határozatot hoztak össze- a
gyűjtött műveinek kiadásáról. De tanít- va
ványai — s itt mutatkozott meg az té-
„iskola” hiánya —, amikor többségük- sa
ben mintegy magától értetődően csat- e
lakoztak a kommunista párthoz, inkább tá-
csak a mester személyének áhítatos tisz- fo
teletét vitték magukkal, s őrizték meg
egy ideig, és nem szociológusi gondol- v
kodásmódját, igazságkereső szkepszisét to
és moralitását, amivel ellensúlyozhatták E
volna Kun Béla voluntarizmusát és az i
összes társadalmi kérdések azonnali i
megoldásának optimizmusát. j

Később, már rosszabb feltételek kö- s
zött, újra meg újra nekigyürköztek, hogy ő
tisztázzák viszonyukat egykori mesterük- b

höz és tanításaihoz. De ez sokáig, évtizedekig, csak felemás eredményhez: a személy és a mű mind élesebb kettéválasztásához vezetett, bár így is őszintébb volt, mint a két háború közötti szociáldemokrata „megoldás”, amely az egykori, mélységes ellentétek elhallgatásával törekedett a tartalmától megfosztott életmű kisajátítására.

A fontos társadalmi és etikai mondánivaló azonban utat tör magának. Tisztelői közül sokan mondták, hogy Szabó Ervin a jövőnek dolgozott. Talán ezt igazolja az utóbbi évtizedben újra felé irányuló figyelem és érdeklődés, alakjának és művének értőbb, tisztultabb szemlélete. Talán őrá is érvényes, amit ő írt Marxról: „akiben az általános emberinek tüze lobogott, az sohasem fog

megszűnni új látások, új megismerések,
új szellemi örömek forrásául szolgálni a
késői nemzedékeknek.”

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Szabó Ervin műveinek az újabb időkben három gyűjteménye jelent meg: a Párttörténeti Intézet gondozásában Szabó Ervin Válogatott Írásai. Bp. 1958. (Szerk. *Litván György*) elsősorban jelentősebb politikai és ideológiai cikkeit, tanulmányait tartalmazza, függelékben közölt bibliográfiájával pedig az első kísérletet teszi összes műveinek áttekintésére. Szabó Ervin Könyvtártudományi cikkei és tanulmányai. Bp. 1959. (Szerk. *Tiszay Andor*) az általános könyvtárügyi és a Fővárosi Könyvtárral kapcsolatos írások mellett válogatást ad irodalmi és kultúrpolitikai tárgyú cikkeiből is, továbbá közli könyv- és folyóiratismertetéseinek és idegen nyelven megjelent könyvtártudományi és kritikai cikkeinek bibliográfiáját. A halála 50. évfordulójára megjelent emlékkönyv: Szabó Ervin 1877—1918. Bp. 1968. (Szerk. *Remete László*) kisebb válogatást nyújt főként fiatalkori, ismeretlen írásaiból, s jelentősen kiegészíti a korábbi bibliográfiákat.

A Párttörténeti Intézet Archívuma őrzi a hozzá intézett levelek mintegy kétezer darabból álló gyűjteményét, amely az 1899 és 1910 közötti időszakban felbecsülhetetlen adatokat szolgáltat tevékenysége és kapcsolatai minden területére. Saját levelei közül jóval kevesebb maradt fenn, illetve került eddig elő. Az édesanyjához írottak (zömmel ungvári gimnazista éveiből és az 1910-es évekből) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményében, néhány barátjához (Somló Bódog, Jászi, Babits) szólóak az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, a Karl Kautskyhoz intézettek az amszterdami Internacionaal Instituut voor Sociale Geschiedenisben, ezeknek és a Pór Ödönnek címzetteknek fotomásolatai ugyancsak a Párttörténeti Intézet Archívumában találhatók. A levelezésből készült publikációkat a továbbiakban a maguk helyén soroljuk fel. A levelek legnagyobb része mindaddig publikálatlan.

Részletes életrajz Szabó Ervinről eddig nem jelent meg, annál több kisebb-nagyobb cikk, emlékezés, tanulmány. A Szabó Ervin-irodalom egy

hiányos bibliográfiája megtalálható a már említett, Szabó Ervin Válogatott Írásai c. kötetben; ezt megközelítően teljessé teszi, a halála után megjelent nekrológokkal, a műveiről szóló bírálatokkal és az újabb írásokkal is kiegészíti az ugyancsak említett Szabó Ervin-émlékkönyv, amely egyébként kitűnő összeállításban több mint ötvenet közöl a róla szóló fontosabb nekrológok, cikkek és későbbi emlékezések közül.

Egész életét áttekintő, megelevenítő erejű és adatgazdag tanulmány *Jászi Oszkár*: Szabó Ervin és életmunkája, amely *Szabó Ervin*: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. Bécs 1921. posztumusz műve bevezetőjeként jelent meg. Az általános jellemzés igényével íródott *Kálmán József*: Szabó Ervin, a szocializmus nagy tanítója. Bp. 1946. is Marxista szellemben, helyenként kissé sommásan értékeli a pályát és a mű fontosabb állomásait a Válogatott Írások Bp. 1958. kötetét bevezető tömör, de részletekbe hatoló életrajzi vázlat.

Szerepével, jelentőségével foglalkozik — biográfiai célkitűzés nélkül — számos nekrológ és

kisebb cikk mellett *Halasi Béla*: Szabó Ervin. Szabadgondolat 1918.; *Révai József*: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. Társadalmi Szemle 1931., amely számos újabb kiadásban jó 25 évig zsinórmértékéül szolgált Szabó kommunista értékelésének. Szociáldemokrata részről együttes említést érdemelnek az 1937 augusztusában, majd 1943 szeptember—októberében a Népszavában sorozatban megjelent tiszteletadások. Szerepének az utolsó évtizedben kialakult modernebb és pozitívabb megítélését mozdította elő *Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. Bp. 1961. Az 1900-as évek munkásmozgalmában betöltött szerepének, hatásának és nézeteinek részletes elemzését adja *Tibor Süle*: Sozialdemokratie in Ungarn. Zur Rolle der Intelligenz in der Arbeiterbewegung 1899—1910. Köln—Graz 1967.

Szabó Ervin családjáról, gyermek- és ifjúkoráról, pesti és bécsi tanulóéveiről elsősorban levelezése, továbbá az ungvári gimnázium értesítője, a budapesti tudományegyetem szigorlati jegyzőkönyvei és a bécsi egyetem anyakönyvi bejegyzései szolgáltatnak adatokat. A kisszámú nyomtatott

forrás: *Jászi* már említett bevezetője és Emlékezés. Szülőföldemen. Látóhatár 1957. *László Aladár*: Emlékezés Szabó Ervinre. A Nap 1919. ápr. 9., valamint *Juhász Árpád* és *Madzsar József* cikkei a csehszlovákiai Magyar Nap 1937 májusi számaiban.

A marxizmus hazai terjesztésében végzett századeleji tevékenységéről adalékok *Schlett István*: A szocialista eszmék elterjedésének kezdetei a magyar közgondolkodásban (1900–1904). Bp. 1970. és *Litván György*: A magyar szociológia első műhelye. Szociológia 1972/2. Utóbbi a Társadalomtudományi Társaságban betöltött szerepéről is képet ad.

A szociáldemokrata pártban és a Népszavánál folytatott munkájára *Buchinger Manó*: Küzdelem a szocializmusért. Bp. é. n. Ellenzéki tevékenységére *Litván György*: Szabó Ervin politikai tevékenységéről. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője 1955. és *Mucsi Ferenc*: A Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport fellépése és tevékenységének kezdete a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban (1904–1905). Legújabbkori Történeti

Múzeum Évkönyve. Bp. 1963.; *Uő*: Szabó Ervin, az ellenzéki szociáldemokraták és az MSZDP választójogi taktikája az 1905—1906. évi politikai válság időszakában. Párttörténeti Közlemények 1967.

Nemzetközi kapcsolataira: *Soós Pál*: Szabó Ervin és az orosz munkásmozgalom. Acta Universitatis Debreceniensis. VI/1. k. Bp. 1960.; *Jemnitz János*: The Relations of the American and the Americo-Hungarian Labour Movements as Revealed in the Correspondence of Ervin Szabó. Acta Historica 1963.; *Soós Pál*: Szabó Ervin hagyatékából. Századok 1963. (Karl Kautsky leveleit közli); *Litván György*: Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai — levélhagyatéka tükrében. Történelmi Szemle 1964.; *Jemnitz János*: Pór Ödön levelezése Szabó Ervinnel, valamint amerikai, angol és magyar szocialista, demokrata teoretikusokkal. Valamint *Uő*: Szabó Ervin és Victor Adler levelezéséből. Párttörténeti Közlemények 1965., 1968.

Szindikalista tevékenységére: *Litván György*: Szabó Ervin politikai tevékenységéről. A Magyar

Munkásmozgalmi Intézet Értesítője 1955.; *Jemnitz János*: Az anarcho-szindikalizmus Magyarországon 1914. előtt. Párttörténeti Közlemények 1961. és *Süle i.m.*

Könyvtárosi munkáját elsősorban Kőhalmi Béla és Remete László dolgozták fel és ismertették számos cikkben és nagyobb tanulmányban. Ez utóbbiak közül is kiemelkedik *Kőhalmi B.*: Szabó Ervin a könyvtáros. Bevezető tanulmány a Szabó Ervin könyvtártudományi cikkei és tanulmányai. Bp. 1959. című kötethez és *Remete László* monográfiája: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp. 1966. A korábbi évekhez fontos adalékokat nyújt *Csendes Katalin*: Szabó Ervin a képviselőház könyvtárában. Könyvtáros 1968. és *Varró István*: Szabó Ervin és a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtára. Magyar Könyvszemle 1960. Összegezi könyvtári és művelődéspolitikai tevékenységét *Kovács Máté*: Szabó Ervin a magyar szocialista művelődéspolitikában és könyvtári kultúrában. Könyvtáros 1968.

Az első világháború alatti tevékenységéről részletes, elemző áttekintést ad *Mucsi Ferenc*

tanulmánya: *Párttörténeti Közlemények* 1968. Babitshoz fűződő barátságáról *Schöpflin Aladár*: Egy Babits-vers története. Tovább 1947. május 30.; *Gál István*: Babits és Szabó Ervin barátsága. Jelenkor 1968.; *Uő*: Babits a világbékéért. Filológiai Közlöny 1967. Az illegális antimilitarista tevékenységben játszott szerepéhez sok támpontot nyújtanak *Haász Árpád* és *Kőhalmi Béla* írásos visszaemlékezései a Párttörténeti Intézet Archivumában.; *Duczynska Ilona*: Mesterünk, Szabó Ervin. Kortárs 1968. Élete utolsó évére *Bors Tihamér* (álnév): Szabó Ervin emléke. Világosság (Wien) 1920. szeptember 29.; *Jászi Oszkár*: Ha Szabó Ervin nem hal meg. Századunk 1928. *Kőhalmi Béla* emlékezése: Magyar Könyvszemle 1968. és *Litván György*: Szabó Ervin 1918-ban. Budapest 1968.

Haldoklásáról és temetéséről *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar föltámadás. Bécs 1920.; *Simainé Madzsar Lili*: Mozaikok. Szabó Ervin 1877–1918. Budapest 1968. és *Remete* i.m., amely feldolgozza az egykorú tudósítások, hírek, nekrológok összes főbb adatait.

Történetírói munkásságáról, szemléletéről: *Révai József* könyvismertetése, Internationale Pressekorrespondenz, 1924. I. továbbá Marx és a magyar forradalom című tanulmánya. Válogatott történelmi írások. Bp. 1966. *Horváth Zoltán*: Szabó Ervin történelemszemlélete. Előszó a Társadalmi és pártharcok első hazai (1946. évi) kiadásához és *Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (A kezdetektől 1918-ig) Bp. 1963. Filozófiai nézeteire *Gedő András*: Szabó Ervin és a marxista filozófia. Párttörténeti Közlemények 1957.

Utóéletéről, közelebbről az 1918 és 1945 közötti kommunista Szabó Ervin-irodalomról hasznos áttekintést ad *Soós Pál*: A Szabó Ervin-probléma történetéből. Debrecen 1971.

Befejezésül megjegyzem, hogy kéziratom elkészülte után jelent meg *Nemes Dezső* tanulmánya: Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal, Századok, 1972. 4—5. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

A tanítvány	5
Tudós vagy harcos?	33
Az eretnek	104
A szakadár	159
A szfinx	207
„Mindnyájunk szellemi atyja”	259
Irodalmi tájékoztató	267



A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné

Műszaki szerkesztő: Fülöp Antal

AK 135 k 7477 Terjedelem: 4,37 A/5 ív

Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

14, -